

อุบลวัฒณา : ผู้หญิงในประวัติศาสตร์เปลี่ยนผ่านของยุคสมัย¹

วารสาร เรื่องศรี

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

Ubonwanna: History of a Woman during the Turn of an Era

Waraporn Ruangsri

Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 21 May 2023

Revised 15 September 2023

Accepted 19 September 2023

คำสำคัญ

อุบลวัฒณา

อุบลวรรณ

ประวัติศาสตร์ล้านนา

ประวัติศาสตร์ผู้หญิง

Keywords:

Ubonwanna

Lanna history

women's history

* Corresponding author

E-mail address:

warapornr1980@gmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษาชีวประวัติของอุบลวัฒณา ผู้หญิงที่มีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาสำคัญทางประวัติศาสตร์ มีจุดประสงค์ที่จะอธิบายความเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ในช่วงที่สยามขยายอำนาจเข้าสู่ล้านนา ผ่านเรื่องราวของบุคคล โดยอาศัยจุลประวัติศาสตร์เป็นวิธีวิทยาในการทำความเข้าใจเรื่องนี้ และใช้ชีวประวัติเป็นหลักฐานสำคัญเพื่อแสดงให้เห็นว่า ความทรงจำและเรื่องราวที่ผู้คนเขียนถึงบุคคลในประวัติศาสตร์นั้น สามารถขยายขอบเขตการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ออกไปได้อย่างกว้างขวาง และไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกับคำอธิบายที่มีอยู่ก่อนหน้า ชีวประวัติของอุบลวัฒณาก็ประกอบสร้างขึ้นจากบุคคลที่มีชีวิตร่วมสมัย บ้างมีโอกาสพบปะ สนทนา แลกเปลี่ยนความคิดในเรื่องต่าง ๆ พ้นไปจากบันทึกและความสัมพันธ์ส่วนตัว ประวัติของเธอยังปรากฏในเอกสารราชการของสยาม เช่นตัวอยู่ในหมวดหมู่อื่นๆ ของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ผลการศึกษาทำให้พบว่าบุคคลซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาสำคัญทางประวัติศาสตร์ ได้ปฏิสัมพันธ์อยู่กับบริบทที่ล้นนาติดต่อกับชาวต่างชาติและสนใจเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจอาณานิคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านพม่าภายใต้การจัดการปกครองของอังกฤษ ขณะเดียวกันก็อยู่ในช่วงที่สยามกำลังเร่งเข้ามาปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเมืองภายในของล้านนา เพื่อแสดงให้เห็นว่าล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยาม ภายใต้บริบทของการกำหนดกติกาย่างใหม่ การเมืองวัฒนธรรมได้ทำงานอย่างเข้มข้น ทั้งผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ การรักษาพยาบาล การต่อสู้กันของความรู้ใหม่เก่า การชุบชิบนินทา ไปจนถึงระบบราชการที่สยามนำเข้ามาใช้และปะทะขัดแย้งกับการเมืองวัฒนธรรมถิ่น อุบลวัฒณาคือผู้หญิงคนหนึ่งที่มีชีวิตอยู่ท่ามกลางความไม่เข้ารูปเข้ารอยเหล่านี้ จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต และเรื่องราวของเธอได้กลายเป็นภาพแทนของตัวตนที่สร้างความไม่สบายใจให้กับทั้งเครือญาติและสยาม กระทั่งเมื่อความตายมาปิดฉากความกระอักกระอ่วนนี้ลง และกลายเป็นสัญญาณให้สยามเร่งปฏิรูปการเมืองการปกครองให้สำเร็จลงได้

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย ภายใต้ทุนสนับสนุนของคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หัวข้อ "จุลประวัติศาสตร์ว่าด้วยการศึกษาอัตชีวประวัติของคนและสิ่งของ" ปีงบประมาณ 2566

Abstract

This research aims to study the biographies of Ubonwanna. Almost all of these were written by contemporaneous persons, *whether through knowing her in person or through meeting, conversing, and exchanging ideas with her*. These biographies are important for micro-historical methodology; they represent some memories, voices, and identities. Besides those sources, her stories can be found in the official documents of Siam in the National Archives, both directly and indirectly (through other people's references). This article found that these biographies and stories need to be understood in context; more specifically, when Lanna faced the incoming of foreigners and encountered a colonial economy, that is, Burma under British rule. At the same time, Siam pushed forward many reform projects to claim that Lanna was a part of Siam and that its government was the only power that possessed and granted rights in Lanna, whether in forest concessions, court trials, passing laws, and signing treaties. These transformations occurred during and provided the context for Ubonwanna's life.

1. บทนำ

อุบลวัฒน์ มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2385-2427 เธอเป็นบุตรของเจ้าหลวงเชียงใหม่ กาวีโลรสสุริยวงศ์และอุษา และเป็นผู้ที่เลี้ยงดูดารารัศมีในวัยเด็ก ชีวิตของอุบลวัฒน์และเรื่องราวที่เขียนถึงเจ้านายคนนี้ กระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ ทั้ง ในบันทึกส่วนตัวของชาวต่างชาติที่เข้ามาในช่วงเวลานั้น และบางส่วนเก็บรักษาอยู่ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ สมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ได้รับมอบหมายให้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มีหน้าที่จัดการปกครองมณฑลลาวเฉียง เรื่องราวต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏ ทำให้เห็นว่าเจ้านายคนนี้มีชีวิตที่ไม่อยู่ตามบรรทัดฐานทั้งของภาคเหนือและสังคมไทยในช่วงเวลานั้น ไม่ว่าจะพิจารณาผ่านมิติทางเพศ ความเป็นหญิง และเป็นหญิงสูงศักดิ์ บทบาทหน้าที่หลายประการที่คล้ายกับบุรุษเพศ ทักษะทางสังคม วัฒนธรรมที่หาตัวจับยาก เนื่องจากอุบลวัฒน์เป็นบุคคลที่ปะทะกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมค่อนข้างหลากหลาย

การทำความเข้าใจชีวิตของหญิงคนหนึ่งโดยอาศัยอัตชีวประวัติเป็นข้อมูลสำคัญ เป็นส่วนหนึ่งของวิธีวิทยาที่เรียกว่า จุลประวัติศาสตร์ (microhistory) ซึ่งเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับหน่วยในการศึกษาและการวิเคราะห์ที่เล็ก (small scale) ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาคน สัตว์ สิ่งของ ดังนั้น จุลประวัติศาสตร์จึงให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับบุคคล ทั้งอัตชีวประวัติ บันทึก ข้อเขียน เรื่องเล่า ความทรงจำ รวมถึงสิ่งของ เครื่องใช้ ที่ส่วนใหญ่ดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน โดยอาจสัมพันธ์กับชีวิตการทำงาน การเดินทาง รวมถึงชีวิตด้านอื่น วิธีวิทยาว่าด้วยจุลประวัติศาสตร์ จึงเป็นการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมผ่านมุมมอง ความคิด และชีวิตของบุคคล เป็นการทำงานที่นักประวัติศาสตร์ต้องเข้าใจบริบทของชีวประวัติที่ศึกษา (a biography in context) ไปพร้อมกันด้วย ซึ่งผู้วิจัยหวังว่าแนวทางที่กล่าวมานี้จะขยายแนวทางของการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ต่อไป ดังปรากฏว่างานศึกษาที่ผ่านมาทั้งทางด้านประวัติศาสตร์และด้านอื่น ๆ ต่างให้ความสำคัญต่อการศึกษาเชิงโครงสร้าง เชิงสถาบัน และกลไกทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง มากกว่ากล่าวถึงในระดับบุคคล นั่นทำให้การใช้ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำกัดอยู่เฉพาะหลักฐานราชการ หลักฐานจากหน่วยงานของรัฐ หลักฐานที่ผู้ปกครองเป็นผู้สร้างและเรียบเรียงขึ้น การใช้จุลประวัติศาสตร์เพื่อศึกษาอัตชีวประวัติของผู้คน และสิ่งของ จึงเป็นการนำหลักฐานทางประวัติศาสตร์หลายสิ่งอย่างที่เคยถูกทิ้งและไม่ได้นำเข้ามาสู่การประเมินคุณค่าหลักฐานได้กลับเข้ามาอยู่ในพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ เรื่องราวของผู้คน โดยเฉพาะสามัญชน ได้มีพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ และเป็นวัตถุประสงค์ของงานวิจัยเรื่องนี้²

² วราภรณ์ เรืองศรี, "ละครชีวิตของมาร์แต็ง แกร์: การเขียนประวัติศาสตร์คนสามัญของนาตาลี ซีโมน เดวิส," ใน *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*, บรรณาธิการโดย ชนินดา พรหมพยัคฆ์ และ ณัฐรพษ์ สกุลเลี่ยว (กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2563), 373-416.

งานเขียนที่ศึกษาและกล่าวถึงอุบลวัฒน์โดยตรงมีอยู่ไม่มากนัก แม้เป็นที่รับรู้กันว่าเธอมีสถานะเป็น “เจ้านาย” เป็นน้องสาวแท้ ๆ ของทิพเกสรซึ่งอยู่ในตำแหน่งมเหสีของเจ้าเมืองเชียงใหม่ ทว่าฐานะของเจ้านายในช่วงเวลาดังกล่าวถูกทำให้ลดศักดิ์ลงให้ต่ำชั้นกว่าเจ้านายกรุงเทพฯ อย่างเห็นได้ชัด แม้ในเอกสารราชการยังใช้เพียงชื่อหรือคำขึ้นต้นเจ้านายฝ่ายหญิงว่า “นาง” เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในบทความชิ้นนี้ไม่ได้ต้องการผลิตซ้ำความหมายของเจ้านายฝ่ายเหนือผ่านการมองจากสายตาของเจ้ากรุงเทพฯ โดยไม่เรียกขานคำนำหน้าว่า “เจ้า” แต่ต้องการแสดงให้เห็นว่าฐานะและตำแหน่งแห่งที่ของเขาและเธอ (หมายถึงเจ้านายฝ่ายเหนือ) ในประวัติศาสตร์ฉบับเจ้ากรุงเทพฯ แทบไม่ต่างจากเรื่องราวของสามัญชน การจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของอุบลวัฒน์ในประวัติศาสตร์ สำหรับผู้วิจัย ถือเป็นประวัติศาสตร์ของผู้อยู่ในสถานะรอง (subaltern studies) ในแง่มุมของผู้หญิง ก็ถือได้ว่าเป็นการศึกษาเพศสภาวะ (gender studies)³ และจะเรียกว่าเป็นประวัติศาสตร์สามัญชนได้หรือไม่ หากมองผ่านหลักฐานจากหोजดหมายเหตุแห่งชาติ อันเป็นมุมมองจากเจ้ากรุงเทพฯ ดังได้กล่าวมา

นอกจากข้อมูลข้างต้น ในบทความนี้ยังอ้างถึงข้อเขียนอื่นที่กล่าวถึงอุบลวัฒน์ในแง่มุมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นงานของเพ็ญสุภา⁴ กราบอฟสกี⁵ ฮาลเลตต์⁶ เพอร์คินส์⁷ และแมคคิลวารี⁸ โดยเป็นทั้งงานกึ่งบันเทิงกรรมสมัย และงานกึ่งวิชาการที่กล่าวถึงบุคคลในประวัติศาสตร์ พร้อมกับให้มุมมองที่แตกต่างกันไว้อย่างน่าสนใจ และในบทความนี้ผู้วิจัยได้พยายามตรวจสอบทั้งความคลาดเคลื่อนของปีที่อ้างถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ การระบุข้อมูล ข้อเท็จจริงอันเกี่ยวพันอยู่กับ

³ จุดตั้งต้นของจุลประวัติศาสตร์เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเปลี่ยนแปลงของกระแสทางวิชาการที่เห็นเด่นชัดนับตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 ไม่ว่าจะเป็นความสนใจสิ่งที่เรียกว่าประวัติศาสตร์สังคม (social history) วัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) การศึกษาเพศสภาวะ (gender studies) การศึกษาผู้อยู่ในสถานะรอง (subaltern studies) ไปจนถึงการศึกษาอารมณณ์ความรู้สึก นั่นทำให้จุลประวัติศาสตร์ มีได้ดำรงอยู่บนโลกทางวิชาการอย่างโดดเด่น แต่ลือไปกับโลกทางวิชาการที่กำลังตื่นตัวต่อการแสวงหาวิธีการ เครื่องมือ ทฤษฎีในการศึกษา และในการทำความเข้าใจสังคม วัฒนธรรม ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ความท้าทายของการทำงานที่เรียกว่าจุลประวัติศาสตร์เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา จากนักวิชาการแวดวงต่าง ๆ จากนักศึกษาที่สนใจ ทั้งการวิพากษ์ข้อจำกัด และการนำเสนอความเป็นไปได้ต่าง ๆ นานาของการศึกษา เพื่อให้เกิดงานประวัติศาสตร์ที่เรียกได้ว่าเป็นงานบุกเบิก และขยายพื้นที่ความรู้ออกไป (new frontiers) ดูใน Thomas Robisheaux, “Microhistory and Historical Imagination: New Frontiers,” *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 47, no. 1 (2017): 1-6. <https://doi.org/10.1215/108296363716554>.

⁴ เพ็ญสุภา สุขคตะ, “เจ้าอุบลวรรณ! Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักท้าวฐานันดร,” *มติชนสุดสัปดาห์*, 8 มีนาคม 2566, https://www.matichonweekly.com/%20culture/article_16910?fbclid=IwAR0g9Kb7s8TMZQqgDC1iZ6NnrRV5IXArAO8tsQaVomyKmSeZB24nB_ptco

⁵ ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี, “เจ้าอุบลวรรณ.” ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*, บรรณาธิการโดย วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ (เชียงใหม่: วิทอินดีไซน์, 2547), 268-278.

⁶ โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ทอลล้านนาบนหลังช้างของโฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ.2427*, แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์ (กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊คส์, 2565)

⁷ เอส.ซี เพอร์คินส์, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, แปลโดย รัตติกาล สร้อย และสำเนียง ศรีเกตุ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557)

⁸ เดเนียล แมคคิลวารี ดี.ดี, *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว: อดีตขั้วประวัติศาสตร์ของสาขานจารย์เดเนียล แมคคิลวารี ดี.ดี*, แปลโดย จิตราภรณ์ ตันรัตนกุล, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: บริษัท อินเทอร์เน็ต พับลิชชิ่ง เอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, 2560)

ชีวิตส่วนตัวของอุบลวิวัฒนา พร้อมกับให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับความคลาดเคลื่อนของข้อมูลไว้ด้วยในเวลาเดียวกัน ในส่วนขอบเขตของการศึกษานั้น บทความนี้ได้พาผู้อ่านผจญกับช่วงเวลาทีโกลกว่าช่วงชีวิตของอุบลวิวัฒนา กระทั่งเกิดคำถามขึ้นว่าเหตุใดผู้วิจัยยังลากเอาเหตุการณ์ต่าง ๆ หลังจากปี 2427 มากล่าวถึง ทั้งที่ชีวิตของอุบลวิวัฒนาหาไม่แล้วนั้น สำหรับการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องราวของบุคคลมิได้สิ้นสุดลงไปพร้อมกับชีวิตของบุคคล เช่นกัน เมื่อเรื่องราวใด ๆ ถูกหยิบยกขึ้นมาศึกษา ย่อมหมายถึงเวลาทางประวัติศาสตร์ได้ทำงานอีกครั้ง เมื่อโลกวิชาการกลับไปตั้งคำถามถึงบุคคลที่หายไปจากพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ แน่หนอนว่าเรื่องราวของพวกเขาจะกลับมามีชีวิตอีกครั้ง และยากที่จะตอบคำถามว่าเวลาทางประวัติศาสตร์เช่นนี้จะสิ้นสุดลงเมื่อใด

2. เรื่องราวของผู้หญิงนามว่า “อุบลวิวัฒนา”

“เจ้าอุบลพร้อมด้วยขบวนข้ารับใช้กำลังรอพวกเรายู่บนโขดหินแบนขนาดใหญ่ที่อยู่ข้างลำธาร ผ่าถุงและผ่าค้ำคองคอกที่หลากสีสนั่น ผิวค้ำผ่มดำ และนัยน์ตาแวววาว ทำให้พวกเขาดูเหมือนกลุ่มของชายยิปซี”⁹

2.1 ชีวิตจาง ๆ ในน้ำหมึก

แม้เอกสารหลายชิ้นบันทึกเรื่องราวของอุบลวิวัฒนาในฐานะเครือญาติฝ่ายมเหสีของเจ้าหลวงเชียงใหม่ แต่ชีวิตของเธอเป็นเหมือนเงาและเกือบจะต้องค้นหาระหว่างบรรทัดเมื่ออ่านเอกสารที่ไม่ได้กล่าวถึงเธอโดยตรงไปตรงมา ชีวิตของเธอเป็นเหมือนเกิร์ตเล็กเกิร์ตน้อยท่ามกลางเรื่องราวที่เขียนถึงผู้คนและสังคมภาคเหนือในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 และแล้วชีวิตจาง ๆ ในน้ำหมึกนั้นก็คล้ายจะสลายไปตั้งสายลม ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ในหน้าหรือตอนที่สำคัญ ไม่ใช่ทั้งบุคคลสำคัญสำหรับประวัติศาสตร์ชาติไทยและประวัติศาสตร์ล้านนา มีเพียงสิ่งหนึ่งที่ปฏิเสธได้ยากยิ่งว่าอุบลวิวัฒนานั้นแตกต่างและสำคัญต่อการทำความเข้าใจสังคม การเมือง เศรษฐกิจของภาคเหนือในช่วงเวลาดังกล่าว นั่นเป็นเพราะชีวิตของเธอดำรงอยู่ท่ามกลาง หรืออยู่ระหว่างห้วงยามของความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ทั้งในบริบทของภาคเหนือเอง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในกลุ่มเจ้านาย ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในช่วงเวลานั้น ทั้งชาวต่างชาติที่เข้ามาในฐานะของพ่อค้า นักลงทุน เจ้าหน้าที่อาณานิคม และ

⁹ จากและผู้ที่นางเพอร์คินส์ได้พบกับอุบลวิวัฒนาพร้อมกับบ่าวไพร่ เมื่อครั้งที่เธอนั่งช้างของอุบลวิวัฒนาไปเที่ยวเล่นน้ำตกห้วยแก้ว ดูใน เอส.ซี เพอร์คินส์, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, 369. สิ่งที่สะดุดตาชาวต่างชาติเมื่อแรกเห็นแม่หญิงทั้งเจ้านายและบ่าวคือ ผ้าที่ห่มคลุมกาย ไม่ว่าจะ เป็น ผ่าถุงและผ่าค้ำคองคอก ซึ่งค่อนข้างสอดคล้องกับภาพของอุบลวิวัฒนาที่มีการเผยแพร่ในภายหลัง เธอห่มคลุมร่างกายด้วยชิ้นดินจกและผ่าค้ำคองคอกสีสดใส อันเป็นเครื่องแต่งกายและความชื่นชอบส่วนตัวของเธอเอง

มิชชันนารี คนอื่นในการรับรู้ของผู้คนในภาคเหนืออีกกลุ่มหนึ่งคือชาวสยามหรือชาวไทย คนกลุ่มหลังนี้มีได้เพียงเข้ามาเพื่อกระทำการกิจชั่วคราวชั่วคราว ทว่าพวกเขาหวังที่จะเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ทั้งองคาพยพต่อผู้คนและทรัพยากร อุบลวัฒน์ได้ชื่อว่าเป็นทั้งคนที่ครอบครองทรัพยากรอย่างกว้างขวาง ทั้งที่ดิน ป่าไม้ กิจการที่นับได้ว่าเป็นการประกอบการยุคเริ่มแรกเมื่อทศวรรษอังกฤษ อินเดีย พม่า ไทใหญ่รุกคืบเข้ามา เขามองเห็นโอกาสที่จะเปลี่ยนสังคมที่เขาเกิดและเติบโตด้วยเศรษฐกิจการค้ากับต่างชาติ นั่นจึงทำให้เขามีเข็มมุ่งที่จะเจรจาพาทีกับชาวต่างชาติมากกว่าชาวสยาม ซึ่งไม่ได้หวังผลเพียงการค้า ทว่าเป็นเรื่องการเมืองและการลิดรอนอำนาจของกลุ่มชนชั้นนำที่มีอยู่เดิม

สถานะและการดำรงอยู่ของอุบลวัฒน์ในมุมมองของชนชั้นนำไทย จึงเป็นสิ่งที่สร้างความตะขิดตะขวงใจไม่น้อย ความสัมพันธ์ของเขากับชาวต่างชาติที่ชนชั้นนำสยามถือว่าเป็นคู่ขัดแย้งและคู่แข่ง การครอบครองทรัพยากรจำนวนมากที่สยามยังไม่สามารถยกย้ายถ่ายเทมาอยู่ในมือของรัฐบาลกลางได้อย่างเต็มกำลัง การปฏิรูปโครงสร้างภาษีและกฎกติกาอย่างใหม่ที่กระทบต่อผลประโยชน์ รายได้ และกิจการของอุบลวัฒน์ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของคำอธิบายว่าเพราะเหตุใดเมื่อเธอสิ้นชีวิตลง ความโล่งใจระคนยินดีจึงเกิดขึ้น

2.1.1 เกิดในครอบครัวเจ้า

อุบลวัฒน์เป็นธิดาคนสุดท้ายของกาวิโลรสสุริยวงษ์ กับอุษา หรืออุษาเทวี เมื่อกาวิโลรสฯ อยู่ในฐานะเจ้าเมืองเชียงใหม่องค์ที่ 6 และครองอำนาจในช่วง พ.ศ. 2399-2413 นั้น เป็นช่วงเวลาที่ยานของสยามในล้านนายังไม่เข้มแข็ง แต่อยู่ในช่วงรอยต่อที่น่าสนใจ กล่าวคือ อุบลวัฒน์เติบโตมาในครอบครัวที่บิดาไม่มีบุตรชาย พี่สาวเพียงคนเดียวของเธอคือ ทิพเกสร¹⁰ (ต่อมาได้ครองตำแหน่งชายาของเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 คือ อินทวิชยานนท์ ครองอำนาจอยู่ช่วง พ.ศ. 2416-2440) บุตรสาวทั้งสองคนของเจ้าหลวงเชียงใหม่จึงได้บุคลิกความเป็นผู้นำหลายเรื่องมาจากบิดา ผู้ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นปกครองล้านนาด้วยความเด็ดขาดไม่ประนีประนอม แม้ไม่มีบุตรชายสืบทอดอำนาจ ทว่าทั้งอุบลวัฒน์และทิพเกสรก็เรียนรู้การเมืองในคุ้มเจ้าหลวงอย่างรวดเร็ว ไม่เพียงเท่านั้น พี่น้องทั้งสองยังมีความสามารถทางด้านเศรษฐกิจการค้าชนิดหาตัวจับยาก เนื่องจากในบริบทของสังคมภาคเหนือในช่วงเวลาดังกล่าว เป็นสนามที่ถูกจับจ้องและได้รับความสนใจจากชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษที่ได้ขยายอำนาจเข้ามายังพม่าตั้งแต่เขตเมืองท่ามะละแหม่งขึ้นไปถึงรัฐฉานทางตอนบน ขณะที่ชีวิตของอุบลวัฒน์ก็สัมพันธ์อยู่กับเขตเศรษฐกิจของอาณาจักรมณฑลตลอดช่วง พ.ศ. 2413-2427 และนั่นหมายถึงอยู่ในช่วงเวลาที่ยานกำลังปรับเปลี่ยนท่าทีต่อหัวเมืองประเทศราชอย่างล้านนา ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจเรื่องนี้ผ่านการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ 2 ฉบับ คือ ฉบับแรก พ.ศ. 2416 และฉบับ

¹⁰ ไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องปีเกิดของอุบลวัฒน์ที่แน่ชัด ดังนั้นจึงเทียบเคียงและสันนิษฐานจากปีเกิดของทิพเกสรซึ่งเกิดใน พ.ศ. 2384-2385 ว่า อุบลวัฒน์น่าจะเกิดประมาณปี พ.ศ. 2388 ดูใน ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี, "เจ้าอุบลวัฒน์," 269.

ที่สอง พ.ศ. 2426 อันเป็นฉบับที่ดึงเอาอำนาจของสยามเข้ามาใกล้ชิดกับล้านนามากยิ่งขึ้น อย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน นอกจากความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการแข่งขันทางอำนาจระหว่างสยามกับอำนาจอาณานิคม ความสัมพันธ์ในระนาบอื่นผ่านระบบรัฐบรรณาการ สามารถมองผ่านพิธีถือน้ำ การถวายบรรณาการ ซึ่งอุบลวัตน์ก็มีโอกาสติดตามบิดาไปเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามหลายครั้งเมื่ออยู่ในวัยเด็ก¹¹

งานเขียนของเพ็ญสุภา วิเคราะห์บุคลิกของอุบลวัตน์ว่าเป็นหญิงที่มั่นใจในตัวเองสูง และเก่งรอบด้าน ทั้งสามารถสื่อสารภาษาอังกฤษกับชาวต่างชาติโดยไม่ต้องอาศัยล่าม และถกเถียงพูดคุยในเรื่องราวเชิงปรัชญา ความคิดทางศาสนาได้ เป็นนักธุรกิจหญิงที่เปิดกิจการโรงทอผ้า ซ้ายยังออกแบบลวดลายผ้าทอขึ้นเอง นอกจากงานผ้า ยังมีธุรกิจค้าไม้ โรงงานไม้ แกะสลัก โรงผลิตเครื่องเซิน เป็นผู้อุปถัมภ์พ่อค้าทางไกลกับพ่อค้าวัวต่าง กิจการโรงต้มเหล้า ดังนั้นในช่วงที่อังกฤษเริ่มสนใจและส่งใครต่อใครเข้ามาสำรวจดินแดนล้านนา อุบลวัตน์ถือว่าเป็นผู้มีอิทธิพลกว้างขวางคนหนึ่ง เครือข่ายการค้ากว้างขวาง ทางตอนบนไปถึงเชียงใหม่ ทางด้านปากฝั่งตะวันตกแม่น้ำสาละวินก็มีเครือข่ายกับพ่อค้าไม้ชาวพม่า ความเอื้ออารีต่อชาวต่างชาติในเรื่องต่าง ๆ นั้น ปรากฏอยู่ในบันทึกและข้อเขียนที่รวบรวมไว้ในหัวข้อ 2.2 ซึ่งไม่ได้มีเฉพาะด้านบวกเพียงอย่างเดียว บทความของเพ็ญสุภาอาจจะกล่าวเกินจริงที่ว่า “ความคลุกคลีสนิทสนมกับเหล่ามิชชันนารี...เล่นเอาพระประยูรญาติต่างใจหายใจคว่ำ เกรงว่าเจ้าอุบลวรรณาอาจจะยอม “รับเชื่อ” เป็น คริสต์เตียนเข้าสักวันหนึ่ง” ทั้งนี้เพราะบุคลิกและชีวิตของอุบลวัตน์มีความย้อนแย้งหลายประการ ทั้งฐานะของ “แม่ชี/ร่างทรง” ของตระกูล หรือแม้แต่การไม่สามารถปกป้องคนที่เปลี่ยนศาสนาไปนับถือคริสต์ หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งในช่วงที่อุบลวัตน์มีชีวิตที่ปฏิสัมพันธ์อยู่กับชาวต่างชาติและมิชชันนารีนั้น ความขัดแย้งในเรื่องศาสนาและการเปลี่ยนศาสนาค่อนข้างรุนแรง และเธอเองก็ไม่สามารถทำสิ่งใดที่ขัดแย้งกับบิดาในฐานะเจ้าหลวงเชียงใหม่ได้

เรื่องราวเกี่ยวกับอุบลวัตน์ บุคคลผู้สามารถติดต่อกับวิญญาณ ในฐานะ “ร่างทรง” ยังปรากฏอยู่ในบันทึกของฮาลเลตต์¹² เมื่อเขาได้ฟังเรื่องของอุบลวัตน์มาจากมิสเตอร์วิลสันว่า เธอผู้นี้เป็นผู้มีอำนาจมากเหนือบรรดาเจ้านายผู้ปกครอง เพราะเป็นน้องสาวของพระชายา และเป็นร่างทรงประจำตระกูล และเธอผู้นี้เคยเชิญวิญญาณมาประทับทรงต่อหน้าเจ้าหอหน้า¹³

¹¹ เพ็ญสุภา สุขคตะ, “เจ้าอุบลวรรณา’ Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักด่านฐานันดร”

¹² โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ท่องล้านนาบนหลังช้างของโฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ.2427, 92.*

¹³ เจ้าหอหน้าหรือเจ้าอุปราช คือ บุญทวงษ์ ในสมัยของอินทวิชยานนท์ เจ้าอุปราชผู้นี้ได้ชื่อว่ามึนเมาและอำนาจเทียบเท่าเจ้านครเชียงใหม่เป็นผู้เป็นพี่ชาย เพราะเขาสามารถยกเลิกคำสั่งของเจ้านครเชียงใหม่ได้ทุกเมื่อหากไม่เห็นด้วย เขาทำหน้าที่เจ้าอุปราชอยู่ในช่วง พ.ศ. 2416-2425 (เชิงอรรรถที่ 1 บทที่ 10) ดูใน โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ท่องล้านนาบนหลังช้างของโฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ. 2427, 92.*

(เวลานั้น พ.ศ. 2427 เจ้าหอหน้าไม่มีชีวิตอยู่แล้ว) เพื่อพูดคุยเรื่องอาการเจ็บไข้ได้ป่วย และบอกกับเจ้าหอหน้าอย่างกล้าหาญว่า ฝัไม่พอใจที่เจ้าหอหน้ากดขี่ข่มเหงชาวเมือง และแนะนำให้ยกเลิกการเก็บภาษีบางชนิด โดยเฉพาะภาษีเหล้า และยังบรรยายบรรยากาศในช่วงของการเข้าทรง คนที่ได้อธิบายว่าเป็นร่างทรงจะแต่งกายที่แปลกตา นั่งบนเสื่อนอกชาน จะมีญาติพี่น้องมาเข้าร่วมพิธีด้วยความเคารพยำเกรง คนใดคนหนึ่งในบรรดาญาติยื่นเหล้าให้ร่างทรงดื่ม ระหว่างนั้นมีวงดนตรีที่บรรเลงเพลงในลักษณะคลอ ส่วนร่างทรงเมื่อดื่มเหล้าแล้วก็จะขับลำนำ สลับกับท่องคาถา และตีหม้อ กระทบเมื่อร่างทรงสั่นเหมือนตกอยู่ในภวังค์ เมื่อนั้นก็เชื่อกันว่า วิญญาณได้เข้ามาประทับร่างแล้ว สิ่งใดที่ออกมาจากปากของร่างทรง คือคำพูดของผี

เป็นเรื่องที่ปฏิเสธได้ยากเต็มที่ในกรณีของอุบลวันฉณา ด้านหนึ่งเธอถูกฉายภาพว่าเป็นผู้หญิงเก่ง มีอำนาจ และมีความทันสมัยในความหมายที่เท่าทันกับความเปลี่ยนแปลงและแสวงหาความรู้ไม่ขาด ทว่าในอีกด้านเธอคือภาพแทนของความไม่เจริญ นอกกรีต และล้าหลังในสายตาของชาวต่างชาติ โดยเฉพาะคณะมิชชันนารีที่พยายามจะเปลี่ยนแปลงความเชื่อของคนพื้นเมือง ไม่เพียงแต่เรื่องศาสนา แต่ยังรวมถึงความเชื่อ ความมงมงายไร้เหตุผล และเป็นช่องว่างให้เกิดการกลั่นแกล้งและความอยุติธรรมต่าง ๆ เช่น การกล่าวหาว่าผีเป็นผู้กระทำการกล่าวหาใครก็ตามว่าเป็น “ผีกะ” ทำให้บุคคลผู้นั้นหมดหนทางที่จะอยู่ร่วมกับคนอื่นในชุมชนได้ หรืออาจร้ายแรงถึงขั้นถูกทำร้ายร่างกายถึงแก่ชีวิต

2.1.2 สถานะหญิงหม้าย และผู้มีสามีหลายคน

เรื่องราวชีวิตรักของอุบลวันฉณาที่เป็นเหมือนเรื่องรักแบบลักลอบ ไม่ปรากฏหรือเปิดเผยอย่างโจ่งแจ้ง เรื่องราวของเธอจึงอยู่ในหมวดหมู่เรื่องซุบซิบนินทาที่คงจะถูกพูดถึงกันแบบปากเปล่า ไปจนถึงปรากฏอยู่ในเอกสารราชการของสยามเอง จากข้อมูลที่มีอยู่อย่างจำกัด พอทราบว่าอุบลวันฉณามีบุตรสาวไม่ต่ำกว่า 2 คน¹⁴ และคนหนึ่งได้เสียชีวิตลงจากโรคระบาด¹⁵ เรื่องราวยิ่งชวนให้สืบสนไปอีก หากอ่านจากบทความของเพ็ญสุภา¹⁶ ถึงชีวิตรักของอุบลวันฉณา โดยระบุว่า พ.ศ. 2425 บุตรสาวคนโตของนางได้ให้กำเนิดบุตร ซึ่งเมื่อคำนวณ

¹⁴ อุบลวันฉณามีบุตรสาวกี่คนกันแน่ เป็นเรื่องที่ยังไม่สามารถหาคำตอบได้แน่ชัด เมื่อครั้งที่แมคกิลวารีแนะนำฮาลเลตต์ให้รู้จักกับเธอ เมื่อ พ.ศ. 2427 เธอพาลูกคนเล็กมาด้วย ในเชิงอรรถฉบับแปล *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States by Holt Samuel Hallett* ได้เขียนอธิบายเพิ่มไว้ว่า ในขณะที่พระธิดาชั้นเล็กของอุบลวันฉณามีหลายคน ปรากฏชื่อภรรยา คำได้ และบุษภรรยา จึงไม่ทราบว่าจะพระธิดาที่ผู้เขียน (หมายถึงฮาลเลตต์) พบคือคนใด ถ้าไล่เลียงจากข้อมูลที่เรามีในมือ คือ พ.ศ. 2409 ธิดาคนหนึ่งของเธอเสียชีวิตลงด้วยโรคฝีดาษ บุตรสาวคนโตแต่งงานกับสิงห์คำและให้กำเนิดหลานชาย ถ้าเวลานั้น ธิดาคนเล็กมีอีก 3 คน ดังปรากฏในรายชื่อ ก็เท่ากับว่าอุบลวันฉณามีธิดา 5 คน? บุตรชายอีก 1

¹⁵ ผู้ที่เขียนถึงเรื่องราวตอนนี้คือ เดเนียล แมคกิลวารี (Daniel Macgilvary) มิชชันนารีชาวอเมริกันผู้มีส่วนสำคัญทางด้านสาธารณสุขและการศาสนาในภาคเหนือ ความเจ็บป่วยอันเนื่องมาจากโรคภัยที่แมคกิลวารีบันทึกไว้คือ ไข้มาลาเรีย โรคฝีดาษ และคอพอก

¹⁶ เพ็ญสุภา สุขคตะ, “เจ้าอุบลวรรณา” Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักด่านฐานันดร”

อายุจากปีเกิดของอุบลวัฒน์ที่สันนิษฐานว่าเป็น พ.ศ. 2388 ก็จะเท่ากับว่าเวลานั้นเธออายุ 37 ปี เมื่อได้เปลี่ยนสถานะเป็นยาย ซึ่งจะพบว่าเวลาดังกล่าวห่างกับช่วงเวลาที่บุตรสาวอีกคนเสียชีวิตด้วยโรคระบาดไปก่อนหน้าพอสมควร เมื่อครั้งที่เธอสูญเสียบุตรสาวนั้นน่าจะอายุได้เพียง 21 ปีเท่านั้น ข้อมูลที่เพ็ญสุภาใช้คือบันทึกของแมคคิลวารี เมื่อผู้วิจัยตรวจสอบก็พบว่า ปีที่บุตรสาวเสียชีวิตหาใช่ปีเดียวกับที่แมคคิลวารีบันทึกไม่ แต่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดก่อนหน้านั้น 1 ปี¹⁷ และลูกชายที่อุบลวัฒน์พาไปพบกับฮาลเลตต์ใน พ.ศ. 2427 มีนามว่า สุขเกษม โดยเธอพาบุตรชายไปพร้อมกับหลานสาวคือดาร์ราตรี มีข้อมูลส่วนนี้สอดคล้องกับปีที่เสียชีวิตของทิพเกสรคือ พ.ศ. 2427 หลังจากที่ดาร์ราตรีสูญเสียมารดา เธอได้เข้ามาอยู่ในความดูแลของน้าคืออุบลวัฒน์นั่นเอง

การสมรสครั้งแรกของอุบลวัฒน์ไม่ปรากฏปีที่แน่ชัด ทว่าสามีของเธอคือมหลวงค์¹⁸ อีกทั้งไม่ปรากฏสาเหตุของการหย่าร้าง จากข้อสังเกตของเพ็ญสุภา¹⁹ น่าจะเป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนของผู้เขียน (เพ็ญสุภา) ที่อ้างอิงบันทึกของแมคคิลวารีเมื่อ พ.ศ. 2425 ในเรื่องที่แมคคิลวารีกล่าวว่า เมื่อแรกรู้จักกับอุบลวัฒน์ก็ตกอยู่ในฐานะหม้ายแล้ว ทั้งนี้เพราะแมคคิลวารีรู้จักกับอุบลวัฒน์ก่อนหน้าบันทึกชิ้นนี้หลายปี ชั่วเพ็ญสุภายังคำนวณอายุของอุบลวัฒน์จากปีที่แมคคิลวารีบันทึกว่าเวลานั้นเธออายุได้ 37 ปี ซึ่งเป็นคนละช่วงเวลากับที่แมคคิลวารีกล่าวถึง “เมื่อแรกรู้จักกับอุบลวัฒน์” เพราะทั้งสองมีโอกาสพบปะและรู้จักกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2407 (ปีแรกที่แมคคิลวารีเดินทางขึ้นมาถึงเชียงใหม่) ซึ่งเมื่อนั้นอุบลวัฒน์มีอายุได้ 19 ปี (คำนวณจากปีเกิด พ.ศ. 2388) เพ็ญสุภายังให้ข้อมูลที่คลาดเคลื่อนอีกว่าบุตรที่เสียชีวิตด้วยโรคระบาดไม่ทราบว่าเป็นลูกหญิงหรือลูกชาย ทั้งที่หลักฐานชิ้นเดียวกันคือบันทึกของแมคคิลวารีระบุไว้ชัดว่าเป็นลูกสาว และดังที่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า เป็นคนละคนกับลูกสาวที่ให้กำเนิดหลานยายอย่างแน่นอน

บุตรสาวที่ให้กำเนิดหลานยายเป็นบุตรของอุบลวัฒน์กับมหลวงค์ และบุตรสาวคนนี้ได้สมรสกับสิงห์คำ บุตรชายคนโตของเจ้าราชบุตร²⁰ ในงานของเพ็ญสุภา เธอยังเขียนล้าทับไว้ว่า

¹⁷ บุตรสาวของอุบลวัฒน์เสียชีวิตจากการระบาดของโรคฝีดาษตามบันทึกควรจะเป็น พ.ศ. 2409 เนื่องจากเขาระบุว่าเสียชีวิตก่อนหน้านั้น 1 ปี และปีที่แมคคิลวารีบันทึกคือ พ.ศ. 2410

¹⁸ มหลวงค์คนนี้น่าจะเป็นคนเดียวกับที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกล่าวถึงในรายงาน พ.ศ. 2427 ว่า “...จำมหลวงค์ผู้นี้เป็นบุตรของพี่ชายเจ้ามหายาน เชียงตุง ไว่ตัว (วางตัว) เป็นอาจารย์มีสติปัญญาและอุบายลึกซึ้ง ไม่ทำราชการออกไปทำไร่นากัน เจ้าราชบุตรไปซื้อเชือกเอามาเลี้ยงไว้ เจ้าอุปราชและเจ้าเทพไกรษรซังนัก แต่อันที่จริงเป็นคนโง่บ้าฟุ้งถึงเต็มที...” ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.ว.58 ล.6 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารชุดเล่มที่ 6 มณฑลลาวเฉียง เรื่องเจ้าเทพไกรษรมรณภาพ (2427-2433)

¹⁹ เพ็ญสุภา สุขคตะ. “เจ้าอุบลวรรณา” Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักด่านฐานันดร”

²⁰ เจ้าราชบุตร ถือว่าเป็นอีกคนหนึ่งที่มีอำนาจมากในช่วงเวลาที่ยังใหม่กำลังปั่นป่วนจากการเมืองภายในและภายนอก เจ้าราชบุตรไม่เพียงเป็นผู้เชื้อเชิญมหลวงค์มาอยู่เชียงใหม่ แต่ยังให้ลูกสาวที่กำเนิดจากมหลวงค์กับอุบลวัฒน์แต่งงานกับบุตรชายคนโตของตนเองคือสิงห์คำ ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.ว.5ม.2.12ก เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เรื่องผู้ร้ายฆ่ามองโง่ยะตาย เชียงใหม่ (พฤศจิกายน - มีนาคม 2424)

บุตรสาวคนนี้เป็นธิดาเพียงองค์เดียวของอุบลวดีซึ่งขัดแย้งกับข้อมูลส่วนอื่น เพราะอุบลวดีต้องมีบุตรสาวไม่ต่ำกว่าสองคนดังได้กล่าวไว้แล้วแต่ต้นคือ บุตรสาวที่เสียชีวิตด้วยโรคระบาดหนึ่ง และบุตรสาวอีกหนึ่งให้กำเนิดหลานยาย ยังไม่นับบุตรสาวคนเล็กที่ไม่ทราบว่าเป็นคนใดกันแน่ในสามรายชื่อเมื่อครั้งที่อุบลวดีพาไปรู้จักกับฮาลเลตต์ (ดูเชิงวรรคที่ 14)

สามีอีกคนของอุบลวดีมีฐานะเป็นสามัญชน เขาคือบิดาของสุขเกษม บุตรชายที่เติบโตมาในวัยไล่เลี่ยกับดาร์ศรี สามีคนนี้ไม่มีเชื้อเจ้าและไม่ได้รับการยอมรับจากเครือญาติฝ่ายมารดา คือ ทิพเกสร ความรักครั้งนี้ไม่มีข้อมูลแน่ชัดว่าลงเอยอย่างไร เพราะนอกจากสามีสามัญชนที่เป็นบิดาของสุขเกษม อุบลวดียังได้คบหาฉันสามีภรรยากับพ่อค้าไม้สักชาวพม่า ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ ความสัมพันธ์กับพ่อค้าพม่าเท่าที่ปรากฏหลักฐานมีไม่น้อยกว่า 2 คน ซึ่งเป็นความรักที่ถูกกีดกันจากเครือญาติ และนำไปสู่โศกนาฏกรรมที่ถูกบันทึกไว้ในเอกสารราชการของสยามในกรณีมองโงยะ²¹

เรื่องราวของมองโงยะผู้นี้ ถือเป็นคติความที่อยู่ในความดูแลของศาลต่างประเทศ เนื่องจากเขาเป็นคนในบังคับอังกฤษ และมีผู้ถูกกล่าวหาหรือตกเป็นจำเลยในคดีนี้ถึง 10 คน ในเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ในแฟ้มของกระทรวงมหาดไทย กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในหัวข้อ “ผู้ร้ายฆ่ามองโงยะตาย เชียงใหม่, พ.ย. - มี.ค. 100” ตรงกับ พ.ศ. 2424 ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างอุบลวดีกับชาวพม่า ความสำคัญของเนื้อหาในท่อนนี้สำหรับผู้วิจัยแล้ว มันคือ **ใจกลางสำคัญของเรื่อง และนำไปสู่การสืบค้นเรื่องราวชีวิตของอุบลวดี** (เน้นโดยผู้วิจัย) และยังพบว่าชีวิตจาง ๆ ในหน้าหมึกนั้น กลับเข้มข้นและเต็มไปด้วยสีสันที่หลายคนมีส่วนในการปั้นแต่งและสร้างเรื่องราวให้กับตัวตนและชีวิตของอุบลวดี

ชีวิตส่วนตัวของอุบลวดีแยกไม่ออกจากชีวิตทางสังคม การเมือง และเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์หลายระดับ เอกสารฉบับนี้ยืนยันว่าเธอเคยมีความสัมพันธ์กับชาวพม่าก่อนหน้ามองโงยะแล้วคนหนึ่งและยังเคยต้องโทษจำตรวนอีกด้วย ความสัมพันธ์อีกครั้งกับมองโงยะยังสร้างความอับอายแก่เครือญาติที่อยู่ในฐานะเจ้า และคงมีเรื่องเล่า ข่าวลืออีกมากมายในคุ่มเจ้านายเกี่ยวกับความสัมพันธ์ครั้งนี้ เนื่องจากมีเหตุวิวาทถึงขั้นชักอาวุธออกมาทั้งสองฝ่ายมีการทำร้ายร่างกายกันเกิดขึ้นคือมองโงยะเอาเท้าถีบอุบลวดี ทั้งที่ตามเอกสารฉบับนี้เล่าว่าอุบลวดีนั้นทั้งปกป้องและให้การช่วยเหลือมองโงยะมาโดยตลอด การตายของมองโงยะที่เป็นการตายแบบผิดธรรมชาติ และมาจากเหตุฆาตกรรมนั้น อุบลวดีก็ตกเป็นหนึ่งในจำเลยนี้ด้วยสำหรับศาลต่างประเทศที่มีสเตอ์ดิวันเป็นผู้ยื่นฟ้อง ทว่าในทางฝ่ายไทยคล้ายจะเชื่อว่าอุบลวดีไม่รู้เห็นกับการตายในครั้งนี้ เพราะเป็นการสมคบกันโดยมีเจ้าราชบุตร และสิงห์คำบุตรชายเป็นผู้บงการสำคัญ มีนักโทษชาวพม่าอีกหนึ่ง ที่เหลือเป็นข่าว และเหตุการณ์

²¹ เรื่องเดียวกัน.

ครั้งนี้เกิดขึ้นในช่วงที่พระยาราชเสนาขึ้นม่าวาราชการในตำแหน่งข้าหลวง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยี่สิบห้าปี 5 มองว่า ปฏิบัติราชการได้ล้มเหลวและทำให้เสื่อมเกียรติอย่างมาก แม้แต่ในรายงานที่มีต่อคดีนี้ยังระบุว่า เป็นคดีความเกี่ยวกับ “ผู้เจ้าอุบลวันณา”²²

ในระหว่างบรรทัดที่เล่าความสัมพันธ์ระหว่างอุบลวันณากับมองโปงยะนั้น ก่อนข้างชัดเจนว่าความรักระหว่างคนทั้งสองเป็นความรักที่ถูกกีดกัน ทั้งจากเจ้านายเชียงใหม่และคนใกล้ชิด และพบว่ามีการกลั่นแกล้งเกิดขึ้นก่อนหน้านั้น ซึ่งดูเหมือนจะยิ่งทำให้ความสัมพันธ์ของทั้งคู่แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ทั้งการให้ความช่วยเหลือและอุปถัมภ์กันในเรื่องต่าง ๆ และกลายเป็นว่าเรื่องราวที่ดูคล้ายจะเป็นเรื่องส่วนตัวนั้น แยกแทบไม่ออกจากเรื่องราวทางสังคม การเมือง ความสัมพันธ์กับคนในบังคับต่างชาติ เพราะจากรูปการณแล้วไม่ได้เกิดปัญหาเฉพาะในเครือญาติ แต่กลายเป็นปัญหาทางการเมือง และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ คดีฆาตกรรมและอำพรางศพ กรณีของมองโปงยะถือเป็นเรื่องร้ายแรง เพราะอยู่ในช่วงที่สยามเองก็ต้องพิสูจน์ให้อังกฤษเห็นถึงประสิทธิภาพของอำนาจและกระบวนการยุติธรรมที่เพิ่งสร้างขึ้นที่เชียงใหม่ขณะนั้นในช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งคดีความในเรื่องอื่นก็มีอยู่มากมาย ทั้งเรื่องป่าไม้ และเรื่องฟ้องร้องหนี้สิน

พ้นไปจากเรื่องราวความรักความสัมพันธ์ระหว่างอุบลวันณากับสามีที่กล่าวถึงข้างต้น อาจจะต้องนับรวมความสัมพันธ์ที่ไม่ชัดเจนและเป็น “ข่าลือ” ไว้ในนั้นด้วย เช่น พระราชหัตถเลขาที่เขียนถึงการตายของอุบลวันณาและความสัมพันธ์ที่เธอมีต่อมิสเตอร์กุลด์ในตอนที่ว่า “...เป็นคนสนิทกับกุลด์มาก เชิงจะสนิทมากกว่าที่เป็นเพื่อนฝูง...”²³ เรื่องราวอันน้อยนิดที่บันทึกถึงอุบลวันณาตอนนี้ทำให้เห็นถึงความไม่แน่ใจของเจ้านายกรุงเทพฯ กับทำที่บุคคลทั้งสองสนิทสนมกันมากกว่าความเป็นเพื่อน ทั้งมิสเตอร์กุลด์และอุบลวันณาอยู่ในฐานะที่เป็นอุปสรรคต่ออำนาจของสยามในเชียงใหม่ทั้งคู่ ดังนั้นระดับของความสัมพันธ์ของบุคคลทั้งสองจึงถูกดึงเข้าไปอยู่ในปริศนาลทางการเมืองด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

2.1.3 เกิด-ดับ ยังพราเลือน

ความอาภัพอย่างหนึ่งของประวัติชีวิตอุบลวันณา คือ ไม่เพียงมีการถกเถียงเรื่องปีเกิด ซึ่งเป็นเพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้น เนื่องจากใช้ปีเกิดของพี่สาวคือทิพเกษรเป็นหมุดหมาย กระทั่งปีที่อุบลวันณาเสียชีวิตลง ก็ยังสร้างความสับสน ทั้งนี้ในข้อเขียนของเจ้านายฝ่ายเหนือหลายชิ้นก็ให้ข้อมูลไม่ตรงกัน และไม่ตรงกับข้อเขียนจำพวกบันทึกของชาวต่างชาติที่มีโอกาสได้พบปะกับอุบลวันณาในวาระสุดท้ายของชีวิต ไม่เพียงปีที่เสียชีวิตที่ยังเป็นปริศนา ทว่ายังถูกโถมซ้ำด้วยสาเหตุการตาย เช่น มีข่าลือที่มาจากคำบอกเล่าของมิชชันนารีชาวอเมริกัน

²² หจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม พิเศษ/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย เรื่องบอกพระยาราชเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม 2423 - เมษายน 2425)

²³ หจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5บ.1.2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เบ็ดเตล็ดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระราชหัตถเลขา เล่มที่ 9 เรื่องความขัดแย้งกับอังกฤษเมืองเชียงใหม่ (2427)

นามว่าซิดหรือหม้อซิดที่ชาวบ้านเรียก ระบุสาเหตุการตายว่า ตายเพราะยาพิษ เรื่องราวส่วนนี้ ต่อมาไปปรากฏอยู่ในบันทึกของเออร์เนสต์ ซาโต (Ernest Satow)²⁴

เรื่องปีที่เสียชีวิตของอุบลวัฒน์นั้นก็ยังไม่พ้องต้องนำไปเทียบกับปีที่เสียชีวิตของทิพเกสร ซึ่งเป็นข้อมูลที่ถูกบันทึกอยู่ในเอกสารราชการของไทย ปรากฏผ่านรายงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงสยามที่ขึ้นไปจัดราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือระหว่าง พ.ศ. 2427-2428 และระบุอย่างชัดเจนว่าทิพเกสรเสียชีวิตลงเมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2427²⁵ หลังจากการเสียชีวิตของพี่สาว อุบลวัฒน์ที่มีศักดิ์เป็นน้องของดารารัตน์ ได้อุปการะหลานสาวมาไว้ในความดูแล หลังจากที่มารดาของเธอเสียชีวิตลง ก็น่าจะพออนุมานได้ว่าอุบลวัฒน์เสียชีวิตหลังจากทิพเกสร ทว่าเวลาไม่น่าจะห่างกันมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากเอกสารต่าง ๆ รวมถึงเอกสารของสยามไม่ปรากฏเรื่องราวของอุบลวัฒน์อีกหลังจาก พ.ศ. 2429²⁶ ข้อสังเกตของกราบอฟสกีเรื่องปีที่อุบลวัฒน์เสียชีวิตคืออยู่ระหว่าง พ.ศ. 2427-2429 นั้น ในความเป็นจริงการตายของเธอได้ปรากฏอยู่ในเอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ระบุปีชัดเจนคือ พ.ศ. 2427 และเป็นเอกสารราชการในส่วนที่เป็นพระราชหัตถเลขา เกี่ยวกับข้อราชการเมืองเชียงใหม่ ในข้อความที่กล่าวถึงเมืองต่าง ๆ อย่างละเอียดละออในรัชกาลที่ 5 ได้เขียนว่า "...เจ้าอุบลวรรณาตายเสียได้พันทุกข์ไปจริง ๆ ถึงที่กงสุลทางนี้เขารู้ว่าเป็นคนสนิทกับกุลด์²⁷มาก" ปีที่อุบลวัฒน์เสียชีวิตมีความสำคัญอย่างไรนั้น ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้แต่ต้นแล้วว่า เรื่องราวชีวิตส่วนตัวของบุคคลในกรณีชีวิตของอุบลวัฒน์และทิพเกสรนั้นตกที่นั้งอยู่ในปริมณฑลทางการเมืองอย่างไม่ต้องสงสัย เนื่องจากบริบทของชีวิตทั้งสองพี่น้องอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของอำนาจทางการเมืองระหว่าง

²⁴ บันทึกชิ้นนี้เตือนให้เราทราบ ว่า ข้อมูลหลายอย่างที่ถูกนำมาใช้ในภายหลัง ส่วนหนึ่งมาจากคำบอกเล่าที่ไม่อาจอ้างอิงที่มาและข้อมูลหลักฐานที่น่าเชื่อถือได้มากนัก ข้อมูลที่ซาโตบันทึก ปรากฏอยู่ใน Note of Travel in Siam, Vol. II, 11 Feb. 1886, In Public Record Office, File PRO 30/33/17/14 อ้างถึงใน ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี, "เจ้าอุบลวรรณา," ใน *ชาติยานิติกรล้านนา*, บรรณาธิการโดย วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ (เชียงใหม่: วิทอินดีไชน์, 2547), 276.

²⁵ เอกสารราชการระบุวันที่ 4 ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 8 จ.ศ. 1246 ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ร.5.ม.58 ล.6 เอกสารรัชกาลที่ 5 มณฑลลาวเฉียง เรื่องเจ้าเทพไภรชรมณฑลภาพ (พ.ศ. 2427 - 2433)

²⁶ ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี, "เจ้าอุบลวรรณา", 269.

²⁷ ในปีเดียวกันนั้นเอง พระราชหัตถเลขา กล่าวถึงข้าหลวง เอ.บี.กุลด์ กระทำสิ่งที่อยู่เกินหนังสือสัญญา คือผลผลิตขึ้นเรือนของเจ้าเชียงใหม่ เพื่อจะเอาตัวของ "อิมู่ภรรยาของชายระวะสปีเยกอังกฤษ" ในพระราชหัตถเลขาขังกล่าวว่า "...ข้าหลวงกรุงสยามเปนพนักงานว่าการต่างประเทศในเมืองเชียงใหม่ กงสุลจะมีการงานอย่างใดต้องพูดจาแต่กับข้าหลวง หากจะจะไปพูดจา กับเจ้าท้าวพระยาหลวงผู้หนึ่งผู้ใดไม่ ซึ่งมีสเตอร์กุลด์ทำการครั้งนี้เกินอำนาจซึ่งมีในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี..." ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ร.5.บ.1.2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เบ็ดเตล็ดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระราชหัตถเลขา เล่มที่ 9 เรื่องความขัดแย้งกับอังกฤษเมืองเชียงใหม่ (2427) ความน่าสนใจในเอกสารฉบับนี้คือ โดยทั่วไปรัฐมิได้สนใจ กระทั่งระบุชื่อ นาม ของบุคคลที่เป็นสามัญชน กระทั่งเมื่อตัวตนและอัตลักษณ์บุคคลกลายเป็นสิ่งที่พึงต้องระบุให้ได้ในบริบทของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งสยามกำลังทำทุกวิถีทางเพื่อพิสูจน์ให้มหาอำนาจตะวันตกเห็นว่าสยามนั้นเอาจริงเอาจังกับการจัดการประชากรและบุคคลในบังคับสยามและในขณะเดียวกันบุคคลในบังคับต่างประเทศ (สปีเยกอังกฤษ) ก็มีตัวตนและชื่อ นาม ด้วยเช่นกัน ทั้งมวงชวาระวะ และกระทั่งภรรยาของเขาคือ "อิมู่" อันเป็นการส้าทับถึงสถานะของสามัญชนดังปรากฏคำว่า "อ้าย" นำหน้าชาย และ "อี่" นำหน้าหญิง เอกสารฉบับนี้ยังย้ำให้เห็นว่ากิจการใด ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่ก็นั้นอยู่ภายใต้ข้อตกลงในหนังสือสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ. 2426 เป็นอำนาจและข้อตกลงระหว่างอังกฤษกับสยาม ไม่อยู่ในวิสัยหรืออำนาจใดของเจ้านายเชียงใหม่

สยาม ล้านนา และอังกฤษ และจากการสืบค้น ผู้วิจัยยังพบว่า น้อยนักที่เอกสารและข้อเขียนต่าง ๆ จะระบุแน่ชัดถึงปีที่อุบลวิวัฒนาเสียชีวิต นั่นจึงทำให้ปีที่เสียชีวิตของเธอยังเป็นที่ถกเถียง และไม่เพียงพอที่จะหาสาเหตุของการเสียชีวิตที่คลุมเครือไม่น้อยไปกว่ากัน เช่น ข้อมูลจากมิชชันนารีชาวอเมริกันที่ได้ชื่อว่าสนิทสนมคุ้นเคยกับอุบลวิวัฒนา กล่าวถึงสาเหตุการเสียชีวิตว่ามาจากยาพิษ โดยมีได้ระบุว่าเป็นการฆ่าตัวตายหรือถูกลอบทำร้าย²⁸

ค่อนข้างเป็นที่แน่ชัดว่าอุบลวิวัฒนาเสียชีวิตหลังจากทิพเกสรไม่นาน คือเสียชีวิตในปีเดียวกัน ผู้วิจัยได้กล่าวถึงห้วงยามที่ทิพเกสรอยู่ในช่วงอ่อนแอที่สุดก่อนจะเสียชีวิตว่าได้เกิดการชิงไหวชิงพริบทางการเมืองระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ โดยได้กล่าวถึงส่วนนี้ไว้ในบริบททางสังคมการเมืองของชีวิตอุบลวิวัฒนาไปด้วยพร้อมกัน เมื่อปริศนาเรื่องปีที่เสียชีวิตของอุบลวิวัฒนาคลี่คลายลง ก็ยิ่งกระจ่างขึ้นอีกว่าแม้แต่การตายของเธอเองก็ตกอยู่ในห้วงมรสุมทางการเมืองไม่ต่างจากพี่สาว ดังข้อสังเกตของรัชกาลที่ 5 ในพระราชหัตถเลขาตนเอง การตายของอุบลวิวัฒนาเป็นเหมือนการหมดสิ้นหนามทางการเมืองไปอีกหนึ่ง ความสนิทสนมระหว่างคนสองคน (หมายถึงมิสเตอร์กุลด์และอุบลวิวัฒนา) ที่ในสายตาของชนชั้นนำสยามนั้นมองว่าจะขัดขวางอำนาจของสยามในการจัดการด้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นช่วงที่อำนาจกำลังตั้งล้ายังไม่แข็งแกร่งมากนัก

2.1.4 แม่หญิง

ความเป็นแม่หญิงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ และเป็นส่วนสำคัญต่อการวิเคราะห์ทำความเข้าใจชีวิตของอุบลวิวัฒนาและพี่สาว เนื่องจากทั้งคู่เติบโตมาในครอบครัวที่บิดาเป็นทั้งผู้ครองเมืองเชียงใหม่ และได้ชื่อว่าเป็นชายที่มีอำนาจมาก และมักแสดงอำนาจต่อผู้คนที่อยู่ภายใต้การปกครองอย่างเด็ดขาด กาวีโลรสสุริยวงศ์ไม่มีทายาทที่เป็นชาย มีเพียงบุตรสาวสองคนที่เรียนรู้อะไรทั้งหลักปกครองและการบริหารจัดการอำนาจที่มีศิลปะและชั้นเชิงมากกว่าบิดา รวมถึงการประกอบธุรกิจการค้าที่ถือว่าเป็นอีกหนึ่งหัวใจสำคัญของการสร้างความมั่งคั่งและรักษาอำนาจให้มั่นคงอยู่ได้

นางเอส.ซี.เพอร์คินส์ ชาวอเมริกันที่เดินทางไปเชียงใหม่ในช่วงที่อินทวิชานนท์ขึ้นปกครองเมืองเชียงใหม่ร่วมกับทิพเกสร ธิดาองค์โตของกษัตริย์องค์ก่อนหน้า นางได้บันทึกถ้อยความที่ได้ยินได้ฟังมาจากมิชชันนารีที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ว่า “พระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่เป็นชายสูงวัย รูปร่างสูงแต่หลังงุ้มเล็กน้อยไม่สมวัยคนที่แบกรับภาระมา 64 ปี พระองค์ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับงานช่างซึ่งเป็นงานที่ชอบและราชินีร่วมดำเนินธุรกิจการค้าของรัฐด้วยกัน ราชินีคนปัจจุบันเป็นสตรีที่เฉลียวฉลาดมากและดำรงอิทธิพลในการปกครอง”²⁹ บทบาททางด้านเศรษฐกิจการค้าของผู้หญิงนั้น ผู้วิจัยเองได้ศึกษาค้นคว้าไว้พอสมควร³⁰ โดยอาศัย

²⁸ เพ็ญสุภา สุขคตะ, “เจ้าอุบลวิวัฒนา” Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักท้านฐานันดร”

²⁹ เอส. ซี. เพอร์คินส์, สยามและลาวในสายตาตามิชชันนารีชาวอเมริกัน, 354.

³⁰ วราภรณ์ เรืองศรี, กาดก่อเมือง:ชาติพันธุ์และคาราวานการค้าล้านนา (กรุงเทพฯ: มติชน, 2564)

ข้อมูลส่วนใหญ่จากบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาเยือนเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือและบันทึกภาพของตลาดการค้าไว้ เช่น นางเพอร์คินส์³¹ เล่าถึงตลาดเชียงใหม่ว่าเป็นตลาดใหญ่ที่เรียบง่ายและเป็นระเบียบมาก มีผู้ค้าขายเป็นผู้หญิง แม่ค้าจะนั่งอยู่บนพื้น มีผัก ผลไม้ และขนมหวานวางเรียงรายอยู่บนใบตองหรือไม้ก้อยู่ในตระกร้าเล็ก ๆ ที่ทำขึ้นเอง ระหว่างที่ยังไม่มีลูกค้า มือก็มักไม่วาง สาละวกับงานเย็บปักถักร้อย การซื้อขายแลกเปลี่ยนไม่ได้วางอยู่บนฐานของเงินตรา แต่อาศัยสินค้าที่ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เช่น เกลือ เวลาจะเทียบเคียงมูลค่าของสินค้า ก็แทนที่ด้วยปริมาณของเกลือที่นำมาแลกเปลี่ยนเอง สินค้าที่นางเพอร์คินส์ได้บันทึกไว้ว่าเป็นสินค้าหลัก ได้แก่ อาหาร ผลไม้ ใบยาสูบ หมาก ปลา เห็ด ขี้ผึ้ง ฝ้าย เครื่องเคืองดินเผา และดอกไม้

แม่หญิงลาวในความรับรู้ของชาวต่างชาติที่ได้สัมผัสคือ ทำงานหนัก ทั้งงานในไร่นาสวน พวกเธอทำงานนอกบ้านมากเท่ากับงานในบ้าน³² งานบ้านในความหมายนี้ไม่ได้หมายถึงเฉพาะงานทั่วไปที่ทำคล้าย ๆ กันเท่านั้น แต่ยังรวมถึงกิจกรรมพิเศษ ซึ่งเกิดขึ้นตามสถานการณ์ตามทักษะอาชีพ เช่น ในการบรรยายของศาสตราจารย์โจนาธาน วิลสัน (Rev. Jonathan Wilson) ขณะกำลังบรรยายลักษณะบ้านเรือนของชาวลาวและกิจกรรมที่พวกเขาทำทำนองว่า ภรรยากำลังทำความสะอาดปลาที่สามีหามาได้จากลำธารแถวนั้น ด้านหลังของแม่หญิงคือ ช่องใส่ปลา เมื่อเธอจัดการกับปลาแต่ละตัว จะนำไปวางเรียงกันบนแผ่นไม้ไผ่ เมื่อก่อไฟเสร็จ แม่หญิงจะปักแผ่นไม้นั้นบนพื้นใกล้กับกองไฟเพื่อให้ความร้อนย่างให้ปลาสุก ระหว่างนั้นก็มักมีเพื่อนบ้านแวะมาทักทายตามไถ่ วิลสันตั้งข้อสังเกตจากชีวิตของชาวลาว และเครื่องมือขนานชนิดที่เรียงรายทั้งบนบ้านและใต้ถุนบ้านว่าบ่งบอกถึงความขยันหมั่นเพียรและความมั่งคั่ง³³

แน่นอนว่ากิจกรรมการค้าและพื้นที่ในตลาดดูจะเป็นงานหย่อนใจขึ้นมาทันที หากเทียบกับงานอื่น ดังที่ผู้วิจัยเคยตั้งข้อสังเกตไว้ว่าพื้นที่ตลาดเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนมากกว่าสินค้า แต่รวมถึงข้อมูลข่าวสาร มิติทางสังคม วัฒนธรรมอื่น ทั้งภาษา อาหาร แฟชั่น และฝีมือเชิงช่าง แม่หญิงถูกฝึกฝนให้มีความสนใจงานฝีมือทุกอย่าง และบางอย่างก็สามารถทำได้จนชำนาญ ทั้งงานเย็บปักถักร้อย งานสาน งานฝีมือของชาวลาวที่โดดเด่น เช่น เครื่องเงิน เครื่องเงิน ซึ่งอุบลวัฒน์ก็ได้ชื่อว่าเข้ามาทำธุรกิจด้านนี้ด้วย รวมถึงความสนใจเรื่องแฟชั่นและงานผ้า

³¹ เอส. ซี. เพอร์คินส์, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, 355.

³² เรื่องเดียวกัน, 359.

³³ โจนาธาน วิลสัน, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, แปลโดย รัตติกาล สร้อย และ สำเนียง ศรีเกตุ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557), 407-408.

เรื่องราวตอนหนึ่งที่นางเพอร์คินส์³⁴ มีประสบการณ์ร่วมกับนางซิค³⁵ เมื่อครั้งที่ทิวเกสตร ต้องการตัดชุดแบบเดียวกับหญิงชาวตะวันตก คือ เป็นชุดเสื้อกระโปรงติดกัน โดยใช้ผ้าไหมสีดำสำหรับใส่ในฤดูร้อน โดยนางซิคได้ตัดออกมาเป็นชุดกระโปรงสั้น (น่าจะหมายถึงความยาวเลยเข่าลงมาแต่ไม่ยาวถึงพื้น) มีการประดับลูกไม้บริเวณคอและแขนเสื้อ อีกทั้งยังมีโบว์สีม่วงอ่อน ซึ่งนางเพอร์คินส์เห็นว่าเป็นชุดที่สวยงามมากที่สุดที่เดียว และบรรยายถึงช่วงของการลองชุดและการประดับตกแต่งเครื่องประดับอย่างเหมาะสม เป็นที่พอใจของทั้งทิวเกสตรและพระเจ้าเชียงใหม่จนถึงกับออกปากว่าต้องตัดอีกชุดที่เหมือนกันนี้ อย่างไรก็ตาม ความพอใจนี้ไม่ได้สิ้นสุดลงเร็วนัก และอาจกลายเป็นความลำบากใจด้วย ทั้งนี้เพราะอุปถัมภ์ได้ส่งผ้าให้นางซิคเช่นกัน เพื่อให้นางซิคตัดเย็บชุดให้กับเธอและบุตรสาว รวมทั้งเจ้านายผู้หญิงคนอื่น ๆ ที่ต้องการชุดอย่างเดียวกันนี้ด้วย

ความสนใจเรื่องเสื้อผ้า และการแต่งกาย รวมถึงงานฝีมือต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เจ้านายผู้หญิง โดยเฉพาะอุปถัมภ์ไม่อาจพลาดได้ เมื่อครั้งที่ฮาลเลตต์เดินขึ้นเรือนของอุปถัมภ์ เขาเล่าว่ามีป้าผู้หญิงนั่งปักผ้า ทอผ้า บางคนปักผ้ากำมะหยี่สำหรับทำหน้าหมอนอิงทรงสามเหลี่ยมคนที่เหลือจากดินขึ้นใหม่ อดทักชะและรสนิยมในการออกแบบลวดลายงานหัตถกรรม ในครั้งนั้นฮาลเลตต์ได้เห็นและชื่นชมผลงานจากไหมค่าใหม่เงิน และเส้นไหมบนผ้าไหมหลากสี³⁶ กล่าวได้ว่าอุปถัมภ์และพี่สาวได้ซื้อเป็นผู้หญิงแถวหน้าและในบริบทของการคบค้าสมาคมกับชาวต่างชาติ ย่อมทำให้ท่าทีและความสนใจเหล่านี้มากขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งด้วย บางทีความสนใจดังกล่าว อาจเป็นสิ่งที่เธอต้องการเชื่อมโยงตัวเองกับคนอื่น คนที่อยู่ต่างวัฒนธรรมออกไป เพื่อให้เห็นว่าเธอและแม่หญิงลาวในสายตาคนต่างชาตินั้น ล้วนแต่สนใจและกระตือรือร้นต่อความเปลี่ยนแปลงรอบตัว

2.1.5 ธุรกิจการค้า

อุปถัมภ์เป็นผู้ที่สนใจด้านการค้าและลงทุนในกิจการต่าง ๆ มากมาย ทั้งกิจการโรงทอผ้า มีการออกแบบลวดลายผ้าทอขึ้นเอง มีธุรกิจค้าไม้ โรงงานไม้แกะสลัก โรงผลิตเครื่องเงิน เป็นผู้อุปถัมภ์พ่อค้าทางไกลกับพ่อค้าวัวต่าง ไปถึงโรงต้มเหล้า³⁷ นั่นจึงทำให้มิตรสหายของเธอค่อนข้างไปทางชาวต่างชาติ ทั้งชาวอเมริกัน ชาวอังกฤษ ชาวสแกนดิเนเวีย และชาวพม่า อีกทั้งยังสามารถสื่อสารภาษาต่างประเทศได้โดยไม่ต้องอาศัยล่าม หลายเรื่องราวที่เป็นเรื่องกึ่งตำนาน กึ่งนิทานที่ชาวต่างชาติได้ยินได้ฟังมา ก็มาจากการเล่าเรื่องของอุปถัมภ์

³⁴ เอส. ซี. เพอร์คินส์, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, 364-365.

³⁵ บันทึกของนางซิค รวบรวมไว้ในเล่ม *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, แปลโดย รัตติกาล สร้อย และสำเนียง ศรีเกตุ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557) ด้วย เนื่องจากนางซิค ภรรยาของนายแพทย์เอ็ม. อาร์. ซิค (M.R. Cheek, M.D.) แพทย์ผู้มีส่วนอย่างมากในเรื่องการรักษาผู้ป่วย และกระจายยาแพทย์แผนใหม่แก่ชาวบ้าน

³⁶ โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ท่องล่านาบนหลังช้างของโฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ. 2427*, 90.

³⁷ เพ็ญสุภา สุขคตะ, "เจ้าอุปถัมภ์ 'Working Woman' แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักด่านฐานันดร"

นั่นเอง นั่นหมายความว่าไม่เพียงการบอกเล่าเรื่องราวธรรมดา ทว่าเธอยังเป็นนักเล่าเรื่องที่
กอบประดัววาทศิลป์ เน้นสนุกและเป็นธรรมชาติ เช่น เรื่องนางจามเทวี ที่เล่าแก่นายฮาลเลตต์
เขาถึงกับเรียกอุบลวัตน์ว่าเป็นนักประวัติศาสตร์และช่างทรงประจำตระกูล³⁸

ที่ดินและเขตป่าในความครอบครองของอุบลวัตน์มาเป็นพื้นที่เขตชายแดนแนว
ตะวันตก ตั้งแต่เมืองยวม แม่ฮ่องสอน เมืองฝาง ไปถึงเชียงราย นั่นอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้
เธอติดตามเรื่องการค้าไม้และการสัมปทานไม้อยู่เสมอ หลังจากที่อุบลวัตน์หาชีวิตไม่แล้ว
ปรากฏชื่อของเจ้าน้อยสุขเกษมที่เมืองยวมในฐานะที่ต้องจัดการความเรียบร้อยบริเวณชายแดน
ยิ่งทำให้เกิดข้อสงสัยว่าบุคคลผู้นี้คือลูกชายคนเดียวของอุบลวัตน์หรือไม่ และเขตป่าไม้ใน
พื้นที่ดังกล่าวได้ตกทอดถึงเขา ในขณะที่ปัญหาความไม่สงบและการรักษาชายแดนยังเป็น
ปัญหาใหญ่ของสยาม เอกสารในปี 2431 ปรากฏเรื่องราว หลวงศิลปสารสรราชู เขียนมายังพระยา
ศรีเสนา มีการเกลี้ยกล่อมมูเซอที่เคยขึ้นต่อเมืองเชียงตุงให้เข้ามาอยู่ในบังคับสยาม โดยให้
เปลี่ยนมาขึ้นกับเมืองฝาง ในครั้งนั้นยังกล่าวถึงการแบ่งปันเขตแดนระหว่างเมืองฝางและ
เมืองหาง โดยให้ตั้งศาลบวงสรวงเทพารักษ์และเอาก้อนศิลาที่ก่อคล้ายเจดีย์เป็นหลักเขต ขณะที่
ข้าราชการถือโอกาสสำรวจสำมะโนครัวคนเมืองฝาง รวมถึงคนมูเซอเมืองเชียงตุงที่เปลี่ยนมา
เข้ากับเมืองฝาง และในปีเดียวกันนั้น มีรายงานของพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยที่ไปคุมทัพขับไล่
ยางแดงทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน ได้สั่งการที่เมืองยวมให้เจ้าน้อยบัววงษ์ เจ้าน้อย
สุขเกษมกับนางเมียะ ออกอาญาให้คนที่เมืองใหม่เกณฑ์คนไปรักษาเขตแดนที่แม่น้ำคง (สาละวิน)
ที่สุดเขตแดนแขวงเมืองใหม่³⁹ การปักปันเขตแดนที่ยังไม่เรียบร้อยนั้น พวงด้วยปัญหาประชากร
คนในบังคับ และอื่น ๆ อีกมากมาย

2.2 ใครต่อใครต่างรู้จักดิอาองค์เล็ก

2.2.1 ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี (Volker Grabowsky)

ข้อเขียนของกราบอฟสกี ว่าด้วยเรื่องของอุบลวัตน์นั้นแตกต่างไปจากบันทึกชิ้นอื่น
ที่จะกล่าวถึงต่อไปภายหน้า นั่นเป็นเพราะข้อเขียนของเขาก็มาจากการรวบรวมหลักฐาน
ข้อมูลร่วมสมัยที่กล่าวถึงอุบลวัตน์ เช่นเดียวกับงานของเพ็ญสุภา⁴⁰ เขาในฐานะที่เป็น
นักวิชาการชาวเยอรมันจากมหาวิทยาลัยฮัมบูร์ก และเป็นผู้ที่ศึกษาสังคมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่ง
ภาคเหนือมาอย่างยาวนาน จนนับได้ว่าเป็นนักวิชาการไทยศึกษาที่คุ้นเคยกับแวดวงวิชาการ
ด้านล้านนาคดีศึกษา ผลงานชิ้นสำคัญของเขาที่อาจเรียกได้ว่าเป็นร่องรอยของการมองหา
จุดเชื่อมต่อกับชีวิตของอุบลวัตน์ที่สำคัญคือ ผลงานที่เขาเป็นบรรณาธิการร่วมกับ

³⁸ โอลด์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ท่องล่านานหลังข้างของโอลด์ ซามูเอล ฮาลเลตต์* พ.ศ.2427, 51.

³⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ม.ร.5ม/25* เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย
เรื่องใบบอกเมืองต่างๆ ฝาง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคม 2431 - 9 สิงหาคม 2433)

⁴⁰ เพ็ญสุภา สุขคตะ, "เจ้าอุบลวรรณา' Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหักด่านฐานันดร"

แอนดรูว์ เทอร์ตัน (Andrew Turton) เรื่อง *The Gold and Silver Road of Trade and Friendship: The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai States in 1837* อันเป็นผลงานที่พิมพ์เผยแพร่โดยสำนักพิมพ์ซิลเวอร์มูนบุ๊กส์ ใน ค.ศ. 2003 ก่อนหน้าที่จะพิมพ์บทความของเขาเองในเรื่อง “เจ้าอุปถัมภ์” รวมไว้ในเรื่อง *ชัตติยานีศรีล้านนา* ในปีถัดมา

จากการรวบรวมข้อมูลของกราบอฟสกี ที่ส่วนใหญ่อาศัยบันทึกของชาวต่างชาติพอจับบุคลิกของอุปถัมภ์ใน ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อทางอำนาจระหว่างล้านนากับสยาม และระหว่างสยามกับอังกฤษ-ฝรั่งเศส และได้กลายเป็นการสร้างภาพจำและเรื่องราวของอุปถัมภ์กลายเป็นดังภาพแทนของ “ผู้หญิงภาคเหนือ”⁴¹ ซึ่งมีหลายความหมายขึ้นอยู่กับบริบทของการใช้และนัยทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ ภาพแทนความจริงที่มีต่อผู้หญิงเหนือที่ถูกผลิตซ้ำในเวลาต่อมาคือ ลักษณะของหญิงงามที่กลายเป็นสัญลักษณ์ของการดึงดูดทางเพศ ขณะเดียวกันก็มักตกเป็นที่หมายหรือกลายเป็นวัตถุทางเพศได้โดยง่าย ด้วยบุคลิกที่ไว้เนื้อเชื่อใจคนอื่นง่าย ซึ่งจะเป็นภาพแทนความจริงที่ดูเหมือนจะขัดแย้งกับการให้ความหมายผู้หญิงเหนือที่ว่ามีทั้งอำนาจและความเฉลียวฉลาด โดยนำคุณสมบัติอย่างหลังนี้ไปโยงเข้ากับทั้งเรื่องการสืบมรดกที่ผ่านทางผู้หญิง การให้อำนาจแก่ผู้หญิงทั้งในเชิงกฎหมายและประเพณี ดังนั้นในยุคสมัยที่ชาวต่างชาติได้รู้จักกับผู้หญิงสองคนที่อยู่ในฐานะเจ้านายขณะนั้น คือทิพเพชรและอุปถัมภ์ ทั้งสองคนล้วนมีอำนาจเหนือชายและมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด

2.2.2 เจ.เอ็น.คะซิง (J.N.Cushing)

เสียงลือเสียงเล่าอ้างว่าอุปถัมภ์เป็นผู้รู้และวางตัวได้ดีในสายตาของชาวตะวันตกนั้น เป็นเรื่องที่ไม่ได้กล่าวอ้างเกินจริงแต่อย่างใด หากว่าตามบันทึกของชาวตะวันตกร่วมสมัย เช่น บันทึกของคะซิง มิชชันนารีเมื่อคราวที่ได้พบกับอุปถัมภ์พร้อมด้วยแมคคิลวารี เมื่อ พ.ศ.2423 ว่า “เป็นหญิงลาวที่ฉลาดหลักแหลม มีความเป็นมิตรกับมิชชันนารีอยู่เสมอและรู้จักนำเอาความคิดของชาวต่างประเทศไปใช้”⁴² ความเอื้ออาทรของอุปถัมภ์ต่อชาวต่างชาติที่เดินทางขึ้นมายังภาคเหนือในช่วงเวลานั้น ยังปรากฏผ่านบันทึกของชาวอเมริกันคือ นางเอส.ซี.เพอร์คินส์ (S.C.Perkins) เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว การเดินทางในหัวเมืองเหนือมีอุปสรรคมากมายจากการเดินทาง ที่ต้องอาศัยสัตว์ต่างเพื่อขนสัมภาระและต้องอาศัยผู้ชำนาญทางที่รอบรู้และสามารถประเมินสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ทันทั่วทั้ง ดังนั้นการได้รับความช่วยเหลือทั้งเรื่องการหยิบยืมสิ่งของที่ใช้ในการเดินทาง การถามไถ่สารทุกข์สุกดิบและเรื่องสุขภาพจากอุปถัมภ์ จึงเป็น

⁴¹ น่าสนใจว่ากราบอฟสกีใช้คำว่าผู้หญิงคนเมือง ทั้งที่เขาอ้างข้อคิดเห็นส่วนนี้มาจากเคอร์ทิส (Lilian J. Curtis) มิชชันนารีชาวอเมริกัน เพราะในบริบทของสังคมภาคเหนือในช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่ปรากฏคำนี้ในเอกสารหรือกระทั่งใช้สื่อความหมายแทนผู้หญิงเหนือ เพราะในช่วงเวลานั้นข้อเขียนของมิชชันนารีและชาวตะวันตกเกือบทั้งหมดเรียก “ผู้หญิงลาว”

⁴² Cushing, J.N. Baptist Missionary Magazine 64 (April 1885), อ้างถึงใน ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี, “เจ้าอุปถัมภ์” ใน *ชัตติยานีศรีล้านนา*, บรรณาธิการโดย วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ (เชียงใหม่: วิทอินดีเพนธ์, 2547).

สิ่งที่ชาวต่างชาติประทับใจ ดังว่า “พวกเรารู้สึกขอบคุณเจ้าโอบูน (Chow O'Boon)⁴³ ที่ให้เราใช้ช้าง และทำให้พวกเราเพลิดเพลินมากอีกด้วย” ช้าง 4 เชือกที่อุปถัมภ์ให้ยืมนั้นพานางเพอร์กินส์และผู้ติดตามไปท่องเที่ยวยังน้ำตกห้วยแก้ว⁴⁴ ช้างซึ่งเป็นสัตว์ขนาดใหญ่และมักอยู่ในฐานะสมบัติของพวกเจ้านาย เนื่องจากการดูแลช้างเป็นเรื่องที่มีค่าใช้จ่ายสูง ช้างยังใช้เป็นสัญลักษณ์และฐานันดรของผู้ครอบครอง ช้างในภาคเหนือเวลานั้นมีอยู่มากมายนับร้อยนับพันเชือก ช้างได้ทำหน้าที่หลายประการ ทั้งถูกนำไปใช้ลากซุงในป่า คอยขยับซุงที่ติดขวางลำน้ำในช่วงหน้าแล้ง และยังใช้เป็นพาหนะในการขนต่างคนและสิ่งของอีกด้วย

2.2.3 โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ (Holt Samuel Hallett)

ฮาลเลตต์เข้ามายังล้านนาเมื่อ พ.ศ. 2427 ในฐานะวิศวกรผู้ดูแลการก่อสร้างเส้นทางรถไฟของอาณานิคมอังกฤษ ในระหว่างที่เขามองหาความเป็นไปได้ในการสร้างเส้นทางรถไฟเชื่อมเขตเศรษฐกิจตอนล่างของพม่าไปยังตอนบน เขานึกถึงเส้นทางที่ตัดเข้ามายังภาคเหนือก่อนตัดเข้าสู่เขตรัฐฉาน ซึ่งเป็นเส้นทางที่พ่อค้านักเดินทางใช้อยู่ก่อนแล้ว⁴⁵ ในครั้งที่เขาเดินทางมาถึงเชียงใหม่ภายใต้การแนะนำของแมคกิลวารีทำให้เขาได้รู้จักกับอุปถัมภ์ และยังบันทึกทัศนะของเจ้านายคนนี้ต่อโครงการสร้างเส้นทางรถไฟว่า เธอยินดีอย่างมาก และในฐานะที่เธอเองก็ทำการค้า จึงเล็งเห็นว่ารถไฟจะนำความมั่งคั่งมาสู่เชียงใหม่⁴⁶ ค่าขนส่งสินค้าจะถูกลงไม่ว่าเจ้านายหรือชาวเมืองล้วนยินดีที่จะเชื่อมเส้นทางรถไฟระหว่างเชียงใหม่กับพม่าและจีน นอกจากนี้ เธอยังเผยแพร่ข้อมูลการค้าที่ต่อฮาลเลตต์ เช่น ในทุกปีจะมีลาและม้าแลกเปลี่ยนกันมายังเชียงใหม่ 700-1,000 ตัว มาจากเชียงใหม่ เชียงรุ่ง และหัวเมืองไทใหญ่อีกประมาณ 7,000-8,000 ตัว มีช้าง 1,000 เชือก ทำการรับจ้างขนส่งสินค้าไปกลับเมืองเชียงใหม่ เชียงใหม่ สินค้าเหล่านี้จะส่งไปขายต่อที่เมืองหลวงพระบางและเมืองอื่น ๆ อีกทอดหนึ่ง ฮาลเลตต์เห็นภาพและบันทึกว่าล้านนามีช้างมหาศาล เฉพาะเชียงใหม่กับเมืองลำปางมีมากกว่า 8000 เชือก เมืองน่านอีกมากมายมากกว่านั้น ทว่าไม่มีตัวเลข เมืองแพร่อาจจะมีครึ่งหนึ่ง การค้าวัวต่างและคนต่าง รวมถึงการค้าทางเรือ ล้วนเป็นภาพความเคลื่อนไหวที่ฮาลเลตต์ประมวลจากข้อมูลที่ได้อาจมาจากอุปถัมภ์ และจึงไม่น่าแปลกใจที่เขาค่อนข้างประทับใจต่อท่าทีและมุมมอง

⁴³ ในการแปลของกรมศิลปากร ภายใต้สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ แปลชื่อของอุปถัมภ์หรืออุปถัมภ์เป็นโอบูน อันน่าจะมาจากการขาดการค้นคว้าทางประวัติศาสตร์เพิ่มเติมเกี่ยวกับอุปถัมภ์ในขณะแปลเอกสาร

⁴⁴ เอส.ซี. เพอร์กินส์, *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*, 370.

⁴⁵ วราภรณ์ เรืองศรี, *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของไทยและดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้* (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ศูนย์อาเซียนศึกษา, 2557)

⁴⁶ ข้อคิดเห็นของอุปถัมภ์ต่อเรื่องรถไฟในมุมมองของฮาลเลตต์นั้น ช่างแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับท่าทีของเจ้าหลวงเชียงใหม่ ซึ่งเรื่องนี้มีผู้ยืนยันและกล่าวตรงกันว่าเจ้าหลวงเชียงใหม่ไม่สามารถจินตนาการการเคลื่อนของรถไฟที่มีความเร็วมากกว่าม้าและเคลื่อนที่ได้โดยไม่มีสัตว์ลากจูง แม้แต่การเคลื่อนขึ้นทางลาดชันโดยไม่ไหลลงสู่ที่ต่ำ เรื่องนี้ไม่เพียงปรากฏไว้ในบันทึกของฮาลเลตต์เอง ทว่ายังปรากฏอยู่ในบันทึกของแมคกิลวารีอีกด้วย ดูใน เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี., *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว: อดีตชีวิตของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี.*, 273-274.

ความคิดของเจ้านายคนนี้ อุบลวัฒน์ยังรับปากว่าจะจัดหาช่างที่ใช้เพื่อการเดินทางสำรวจและเชิญให้เขามาร่วมรับประทานอาหารอย่างเป็นกันเอง ในช่วงต้นของบันทึกการเดินทางของเขา ซึ่งพยายามจะให้ภาพความเป็นมาของเมืองและผู้คนจากคำบอกเล่า และตำนานต่าง ๆ หนึ่งในเรื่องนั้นคือเรื่องนางจามเทวี ซึ่งเป็นเรื่องที่อุบลวัฒน์เป็นผู้ถ่ายทอดให้ฟัง กระทั่งเขาเรียกเธอว่าเป็นนักประวัติศาสตร์และช่างทรงประจำตระกูล⁴⁷

หากพิจารณาจากทัศนะของอุบลวัฒน์ที่ฮาลเลตต์เขียนถึง ต้องนับว่าความคิดของเธอผู้นี้กว้างไกลและเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่กำลังรุกคืบเข้ามาเป็นอย่างดี ในบริบทของการสนทนาระหว่างเธอและชาวต่างชาติ ไม่มีเรื่องของสยามเข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งหมดเป็นภาพเครือข่ายการค้าระหว่างล้านนา พม่า และจีน ซึ่งต่างก็อยู่ภายใต้อำนาจของอังกฤษ เขตการค้าตอนบนของเชียงใหม่ยังเชื่อมต่อกับเขตเศรษฐกิจแม่น้ำโขง ซึ่งหมายถึงหากเส้นทางคมนาคมขยายตัวย่อมนำมาสู่โอกาสทางเศรษฐกิจ และโอกาสในการเข้าถึงสินค้าของชาวเมือง ลีกลงไปในหัวใจและความคิด อุบลวัฒน์อาจจะนึกถึงภาพเหล่านั้น ซึ่งเธอไม่มีโอกาสได้เห็นเพราะเสียชีวิตในปีนั้นเอง

2.2.4 เดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี. (Daniel McGilvary D.D.)

ในบรรดาบันทึกหลายชิ้นของชาวตะวันตกที่มีต่อดินแดนล้านนา อาจนับได้ว่าเป็นบันทึกของแมคกิลวารีถือว่ามีความน่าสนใจที่สุดชิ้นหนึ่ง ทั้งด้วยเหตุที่ทานผู้นี้เป็นมิชชันนารีผู้บุกเบิกการเผยแผ่คริสต์ศาสนา นิกายโปรเตสแตนท์ในเมืองเชียงใหม่และอีกหลายเมือง โดยเดินทางไปถึงเชียงใหม่ สิบสองปันนา หลวงพระบาง ฯลฯ แมคกิลวารีเดินทางมาถึงเชียงใหม่ครั้งแรกเมื่อวันที่ 7 มกราคม ค.ศ. 1864 (พ.ศ. 2407)⁴⁸ เขาได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำประโยชน์ต่อคนในภาคเหนือหลายประการ ทั้งด้านสาธารณสุข การศึกษา และถือว่าเป็นที่รักและนับถือของชาวเมืองอยู่มาก ดังฉายาที่ได้มาคือ “พ่อครูหลวง” มากกว่านั้นแมคกิลวารียังเป็นประจักษ์พยานทางประวัติศาสตร์ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของล้านนา ได้เผชิญหน้ากับอำนาจของเจ้าหลวงเชียงใหม่ กาวีโลรสสุริยวงษ์อย่างกล้าหาญ เมื่อเจ้าหลวงมีคำสั่งประหารคนที่หันมาเข้ารีตเป็นคริสต์เตียนโดยไม่มี การไต่สวนความผิด ทั้งกรณีของหนานอินตะ⁴⁹ และหนานชัย ทั้งนี้เพราะ

⁴⁷ โฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์, *ท่องล้านนาบนหลังช้างของโฮลต์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ.2427*, 90-91.

⁴⁸ ข้อมูลจากบันทึกประจำวันเดือนมิถุนายน ซึ่งขัดแย้งกับข้อมูลส่วนหน้าที่แทรกเข้ามาโดยไม่ปรากฏเลขหน้า และไม่ชัดเจนว่าผู้เรียบเรียงคือใคร เพียงแต่ระบุปีที่แมคกิลวารีเดินทางมาถึงเชียงใหม่เป็นปี พ.ศ. 2410 ซึ่งหลังจากที่บันทึกกล่าวไว้ถึง 3 ปี

⁴⁹ หนานอินตะเป็นคนแรกที่เปลี่ยนศาสนา สำหรับคนที่เคยบวชเรียนเป็นพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนามาแล้ว การเปลี่ยนศาสนาเข้ามาสู่ความสนใจของผู้คนไม่น้อย อีกทั้งตามบันทึกของแมคกิลวารี หนานอินตะยังสนใจความรู้ทางวิทยาศาสตร์มากมาย ดังที่เขาตั้งข้อสังเกตว่าหนานอินตะจะมีคำถามใหม่ ๆ มาถามทุกครั้งที่เขาเจอ มีทั้งการถกเถียงกันเรื่องภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ ดังนั้นอาจตั้งข้อสังเกตได้อีกว่า สิ่งที่หนานอินตะสนใจและยอมรับนับถือ ไม่ใช่เพียงแค่คำสอนของพระเยซูคริสต์ แต่ยังรวมถึงความรู้สมัยใหม่อีกมากมาย ที่อธิบายสิ่งต่าง ๆ ได้กระจ่างแจ้งตามหลักวิทยาศาสตร์ ที่ดึงดูดความสนใจและเปลี่ยนใจหนานอินตะได้จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ดูใน เดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี., *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว: อดีตชีวิตของศาสตราจารย์เดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี.*, 107-108.

พวกเขาหาได้มีความผิดไม่ ดังคำกล่าวสุดท้ายของหนานชัย คนที่รู้ชะตากรรมว่าต้องโทษประหาร ว่า “อย่าลืมบอกพวกมิชชันนารีด้วยว่า พวกเราถูกประหารด้วยสาเหตุของการเป็นคริสเตียน เท่านั้น”⁵⁰

ประเด็นที่น่าสนใจคือ ในบันทึกของแมคกิลวารีเรียกอุปลวัตน์ว่า “ซิดาองค์เล็ก” อันหมายถึงซิดาคณบดีของเจ้าหลวงเชียงใหม่ และเรียกทิพเกสรว่า “ซิดาองค์โต” ซึ่งหากมองในเชิงเปรียบเทียบแล้ว แมคกิลวารีมีแนวโน้มที่จะชื่นชมซิดาองค์โตมากกว่า ทั้งจากที่เขาได้รับความช่วยเหลือต่าง ๆ นานาจากทิพเกสรภักดิ์กับสามีคืออินทวิชยานนท์ ซึ่งได้ขึ้นเป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ถัดมา และทั้งคู่ต่างให้การสนับสนุนกิจการของคริสต์ศาสนาอย่างเต็มกำลัง ขณะที่อุปลวัตน์นั้นมีท่าทีที่ย้อนแย้งหลายประการจนทำให้แมคกิลวารีไม่เชื่อใจ

ด้านหนึ่งอุปลวัตน์ต้อนรับดูแลชาวต่างชาติ โดยเฉพาะพวกมิชชันนารีเป็นอย่างดี อีกทั้งไม่ขัดขวางงานของพวกเขา เพียงแต่เธอไม่คิดจะเปลี่ยนศาสนา เนื่องจากตัวเธอเองยังเป็น “ม้าทรง” ของตระกูล หรือกล่าวอีกด้านหนึ่งคือ ไม่เพียงความเชื่อพุทธศาสนาแต่ยังมีเรื่องผี เรื่องไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องอีกด้วย ในประเด็นนี้ก็เป็นเรื่องที่แมคกิลวารีไม่ยอมรับอย่างเห็นได้ชัด ดังข้อสังเกตของเขาที่ว่า “นับตั้งแต่พวกเรามาถึงเชียงใหม่ครั้งแรก พวกเราประหลาดใจอยู่เสมอที่พบว่า มีผู้คนจำนวนมากถูกขับออกจากบ้านของตน เนื่องจากถูกกล่าวหาว่าผีเข้า การกล่าวหาคนในลักษณะนี้จึงเป็นสิ่งที่น่ากลัวที่สุดอันหนึ่ง เพราะมันเป็นวิธีกำจัดศัตรูหรือเพื่อนบ้านที่ไม่เป็นมิตรได้อย่างง่ายดาย”⁵¹ ข้อสังเกตของเขาถือว่าตรงประเด็นและตรงไปตรงมาถึงกลไกทางสังคมในการจัดการสมาชิกของชุมชน นั่นคือการกล่าวหาสมาชิกคนหนึ่งคนใดที่ไม่ได้รับการยอมรับ นอกจากประเด็นเรื่องความเชื่อ แมคกิลวารีเคยพบกับความผิดหวังที่เชื่อว่าซิดาองค์โตหรือเจ้าหลวงเชียงใหม่ทั้งสององค์สามารถปกป้องคนที่หันมานับถือคริสต์ศาสนาได้อย่างน้อยก็เคยรับปากว่า “จะไม่มีใครเดือดร้อนเพราะการเปลี่ยนศาสนาอย่างเด็ดขาด”⁵² ก็ไม่เป็นความจริง คนที่หันไปนับถือคริสต์ศาสนาและเข้าไปอยู่ในความคุ้มครองของอุปลวัตน์ก็ไม่พ้นโทษประหาร ด้านหนึ่งแมคกิลวารีจึงรู้สึกท้อแท้กับอุปลวัตน์ เพราะเขายังเชื่อมั่นว่าคนที่เปลี่ยนศาสนาจะได้รับความคุ้มครองและปลอดภัย กระทั่งเมื่อไม่ได้เป็นดังที่คิด แม้แต่ชีวิตของมิชชันนารีและครอบครัว สำหรับเขาแล้วก็ถือว่าอยู่ในอันตรายเช่นเดียวกัน

กล่าวได้อย่างหนึ่งว่า ชาวต่างชาติหลายคนที่ยื่นถึงอุปลวัตน์ รู้จักเธอผ่านพ่อครูหลวงแมคกิลวารี ทว่าคนที่รู้จักในหลากหลายแง่มุมมากกว่าความเฉลียวฉลาดด้านการเจรจา การค้า และการรู้ขนบธรรมเนียมต่างเมือง ยังไม่มีใครเกินกว่าแมคกิลวารี

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, 129.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 230.

⁵² เรื่องเดียวกัน, 126.

การปะติดปะต่อภาพชีวิตของอุบลวัตน์จากบันทึกของชาวต่างชาติ แม้จะเป็นเพียงชีวิตบางด้านที่ค่อนข้างผิวเผิน ทว่าสำคัญต่อการยืนยันเรื่องราวของสตรีผู้นี้ในลักษณะที่แตกต่างและโดดเด่น ในด้านความสามารถและสติปัญญาอาจจะเทียบเคียงกับพี่สาวคือทิพเกสร ทว่าชีวิตส่วนตัวโดยเฉพาะชีวิตรักและบทบาทด้านความรักนั้น เรียกได้ว่ามีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ซึ่งชีวิตด้านนี้เองที่ทำให้เกิดการเปรียบเทียบ และใส่คุณค่าบางอย่างลงไป เช่น ความคาดหวังต่อชีวิตสมรส ศักดินา การประพடுத்தตัว และอื่น ๆ ซึ่งเป็นเรื่องรายละเอียดการเขียนถึงอุบลวัตน์ในส่วนที่ปรากฏจากบันทึกของชาวต่างชาติ ยังคงยืนยันได้อย่างหนึ่งว่าวิสัยทัศน์ในเรื่องเศรษฐกิจการค้าและอาจรวมถึงการเมืองของผู้หญิงคนนี้ มีความใกล้ชิดกับโลกเศรษฐกิจแบบอาณานิคมค่อนข้างมาก

3. อัตชีวประวัติบุคคลในบริบททางสังคม

หากศึกษาอัตชีวประวัติบุคคล โดยจัดวางชีวิตของเขาและเธออยู่ท่ามกลางบริบททางสังคมแล้ว จะพบว่าชีวิตของบุคคลที่มีเส้นทางเกี่ยวพันอยู่กับความเป็นและ ความตาย ที่มีใช้เพียงชีวิตหนึ่ง ทว่าหมายถึงความเป็นและความตายของบ้านเมือง ย่อมทำให้เห็นภาพว่าชีวิตส่วนตัวและกิจกรรมส่วนตัวใด ๆ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม การเมือง อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ในตอนนี้จะเน้นบริบทที่ห้อมล้อมชีวิตของอุบลวัตน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทิพเกสร รวมถึงบริบททางการเมืองในช่วงที่สยามเองต้องประเมินทั้งสถานการณ์ภายใน อันได้แก่ความขัดแย้งในหมู่เจ้านาย ข้าราชการ และสถานการณ์ภายนอก คือ อำนาจของอาณานิคมต่อนโยบายการต่างประเทศในด้านต่าง ๆ

3.1 ชีวิตส่วนตัวเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม การเมือง

ดังได้ตั้งข้อสังเกตไว้ตอนต้นถึงประวัติศาสตร์ของธิดาองค์เล็กของเจ้าหลวงเชียงใหม่ กาวีโลรสสุริยวงศ์ว่า มีลักษณะที่ต้องอาศัยบันทึกและข้อมูลเทียบเคียงกับชีวิตของพี่สาวคือทิพเกสรโดยตลอด ทั้งปีที่เกิด ปีที่เสียชีวิต และยังไม่นับชีวิตในคุ้มหลวงด้านอื่น ๆ ซึ่งทั้งเธอและพี่สาวมีชีวิตอยู่ในช่วงรอยต่อของอำนาจสยามในล้านนา เวลาบเกี่ยวที่สำคัญนั้นยังปรากฏผ่านรายงานการปฏิบัติราชการหัวเมืองของข้าหลวงส่งขึ้นมาหลายครั้งหลายครา ในบรรดาผู้จัดการปกครองหัวเมืองล้านนาทั้งหมด กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ถือว่าเป็นเจ้านายสยามที่พวกเจ้าเชียงใหม่ให้การเคารพนับถือและให้ความยำเกรงมากคนหนึ่ง

ช่วงเวลาที่กรมหมื่นพิชิตฯ ขึ้นมาจัดการปกครองหรือจัดราชการด้านต่าง ๆ ถือเป็นบริบทที่ห้อมล้อมชีวิตของอุบลวัตน์ไปในตัว เนื่องจากเวลานั้นกิจการต่าง ๆ ล้วนอยู่ในอำนาจของทิพเกสรพี่สาวของเธอ ในฐานะแม่เหล็กของอินทวิชยานนท์ หรืออินทนนท์ รายงานของกรมหมื่นพิชิตฯ ที่เขียนขึ้น ณ ที่พักเมืองเชียงใหม่เมื่อปีจุลศักราช 1246 หรือปีรัตนโกสินทร์ศก

103 (ตามที่ระบุในเอกสารราชการ) ตรงกับปีพุทธศักราช 2427 เป็นการเขียนถึงสถานการณ์ที่ ยากลำบากสำหรับท่านต่อการจัดราชการเมืองเชียงใหม่และหัวเมืองเหนืออื่น ๆ เนื่องจากการมรณกรรมของทิพเกสร ซึ่งตรงกับวันที่ 1 มิถุนายน 2427 เอกสารเรื่องนี้ปัจจุบันเก็บรักษา อยู่ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ โดยอาจแบ่งประเด็นออกได้ ดังนี้

3.1.1 ความไม่อาจไว้วางใจในสถานการณ์และบุคคล

มรณกรรมของทิพเกสรถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญต่อท่าทีของกรุงเทพฯ ที่มีต่อเชียงใหม่ หากพิจารณาทั้งในแง่ความสัมพันธ์ที่สยามเคยถกทอมมาก่อนหน้านี้ โดยมุ่งเน้นไปที่ความสัมพันธ์ ส่วนบุคคล ดังที่กรมหมื่นพิชิตฯ มีต่อทิพเกสร ดังนั้นเมื่อไม่มีบุคคลที่เคยอำนวยความสะดวกและ มองเห็นประโยชน์จากการเมืองของสยามแล้ว ถึงกับทำให้เจ้ากรุงเทพฯ หดกำลังใจ และยังคงไม่เห็นหนทางที่แน่ชัด การฝากความหวังทั้งหมดไว้กับเจ้านายคนใดคนหนึ่ง ถือเป็นจุดเปราะบางอย่างยิ่ง และดูเหมือนว่าบทเรียนครั้งนี้จะได้รับการแก้ไขในเวลาต่อมา คือการแก้ปัญหา ในเชิงโครงสร้าง การเร่งปรับปรุงระบบระเบียบต่าง ๆ ในตอนแรกของจดหมายรายงานดังกล่าว เขียนว่า

“สำเนา ข้าพระพุทธเจ้า กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขอพระราชทาน กราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยเจ้าเทพไกรสร ป่วยถึงแก่กรรมเสีย...ราชการบ้านเมืองในเมืองเชียงใหม่ทั้งปวงกลับไป หมดสิ้น การที่คิดจะจัดจะทำมาแต่ก่อนก็ใช้ไม่ได้ด้วยการเปล่าหมด ข้าพระพุทธเจ้าก็ว่าเหวใจนัก ด้วยแต่เดิมสรรพราชการงานเมืองอยู่กับ เจ้าเทพไกรสรผู้เดียวเด็ดขาด...เจ้าเทพไกรสรผู้เดียวในเมืองนี้ที่มี หารู้พึ่งเหตุผลอันชอบอันควร และมีตาที่เห็นกรุงเทพฯ และมีใจอันเดียว ไม่แสวงสอง... บัดนี้กรุงเทพฯ มาเสียเจ้าเทพไกรสรเสีย แล้วการดีต่าง ๆ ซึ่งเมืองเชียงใหม่ได้เคยกระทำมาแต่ก่อนก็ในวันจะสิ้นไปตาม”⁵³

ความกังวลใจไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเพราะเจ้านายคนหนึ่งที่เคยเป็นข้อต่อสำคัญกับ อำนาจกรุงเทพฯ ได้ตายจากไปอย่างไม่มียวันกลับมาเท่านั้น ความตายของทิพเกสรเองก็เกิดขึ้น ท่ามกลางมรสุมและการชิงไหวชิงพริบทางการเมือง ร่างกายและความเจ็บป่วยของเธอนั้น เป็นประจักษ์พยานของความขัดแย้งทั้งภายในและภายนอก ภายในคือ การชิงดีชิงเด่นกัน ใน หมูเจ้านายปีกต่าง ๆ และกลุ่มที่เคยขัดผลประโยชน์กันเมื่อครั้งที่ทิพเกสรมีอำนาจอยู่มาก ภายนอกคือ การเข้ามาของสยามและข้อเสนอเกี่ยวกับการรักษาทิพเกสรด้วยแพทย์แผนปัจจุบัน

⁵³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม.58 ล.6 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารชุดเล่มที่ 6 มณฑลลาวเฉียง เรื่อง เจ้าเทพไกรสรมรณภาพ (2427-2433)

ซึ่งเป็นวิธีรักษาโรคโดยการไช้ยาและเครื่องมือทางการแพทย์ ในเอกสารของสยามระบุว่า เธอเจ็บป่วยด้วยโรคจุกเสียด⁵⁴ ซึ่งไม่น่าจะเป็นสาเหตุหลักของการเสียชีวิต ระหว่างนั้นการรักษา ยังแย่งยื้อกันหลายวิธี การรักษาตามแบบพื้นเมือง โดยอาศัยคนทรงฯ และผียังเป็นสิ่งที่ยึดกุมจิตใจของทั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่และเจ้านายอีกหลายคน ในสภาวะที่ทิวเกสรป่วยหนักและมีไข้สูง ร่างกายอ่อนแอจนมีอาการตัดสินใจใด ๆ แม้แต่การเลือกวิธีการรักษาชีวิตของตัวเองไว้ จึงกลายเป็นสมรภูมิของการช่วงชิงการนำทางการเมือง ดังที่จะกล่าวถึงในประเด็นถัดจากนี้

3.1.2 ร่างกาย ความตาย และการช่วงชิง

ทิวเกสรถือว่าเป็นผู้หญิงที่มีทั้งอำนาจและทรัพย์ในความครอบครองอยู่มาก ในช่วงที่เธออ่อนแอที่สุด ได้เผยให้เห็นถึงตัวตนของใครหลายคนต่อหลายคนที่ร่ายล้อม ทั้งคนที่ทะเยอทะยานในอำนาจ คนที่ต้องการให้ร่างกายความเจ็บป่วยนี้เกิดประโยชน์กับคนที่ยังอยู่ให้ได้มากที่สุด ซึ่งแน่นอนว่าแม้แต่อุบลวัตน์ที่เป็นเหมือนผู้นำของฝ่ายที่รักษาแบบพื้นบ้านคือ การอาศัยการเข้าทรง เพื่อถามผีเกี่ยวกับการเจ็บป่วยและหนทางการรักษา ก็อาศัยสถานการณ์ดังกล่าวเพื่อต่อรองกับอำนาจของสยามด้วยในเวลาเดียวกัน เช่น ให้สยามยกเลิกมาตรการต่าง ๆ ด้านภาษีที่ลดรอนอำนาจและผลประโยชน์ของเจ้านายท้องถิ่น

ในช่วงความเป็นและความตายนั้น มีทั้งคนที่ยินดีและไม่ยินดี ซึ่งเป็นเรื่องที่อยู่ภายใต้การสังเกตและประเมินสถานการณ์ของเจ้านายสยามผู้นี้ตลอดเวลา อีกทั้งยังเห็นถึงความทะเยอทะยานในอำนาจของเจ้านายบางคนในช่วงเวลาดังกล่าวอย่างไม่ปิดบัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแก้ปัญหาต่อสถานการณ์การเจ็บป่วยของทิวเกสร ทั้งการกีดกันการรักษาด้วยวิธีการทางการแพทย์ โดยใช้ข้ออ้างว่าจะเป็นเหตุผีไม่พอใจ ทั้งยังโยงโยไปสู่เรื่องการเก็บภาษีสุราและสุกรที่เป็นมูลเหตุของความไม่พอใจของผีและทำให้เกิดเหตุร้าย เป็นต้นว่าความเจ็บป่วยของทิวเกสร การอ้างเรื่องผีต่าง ๆ ไม่ได้สร้างความหวั่นเกรงในจิตใจของกรมหมื่นพิชิตฯ เท่ากับที่ผีถูกนำไปเชื่อมโยงกับความเจ็บป่วยในภาวะความเป็นความตาย ที่อาจจะนำเหตุนี้ไปสู่สถานการณ์ที่บานปลายใหญ่โตยิ่งขึ้นไปอีกได้

เรื่องผีไม่พอใจการเก็บภาษีสุราและสุกรนี้ เป็นเรื่องที่ถูกนำมาพูดถึงในภายหลังค่อนข้างมาก บ้างมองว่าเป็นการต่อต้านอำนาจสยามโดยใช้กุศโลบายและมีมิติทางสังคมวัฒนธรรม คือ เป็นการต่อต้านที่ไม่ได้มีความรุนแรงอย่างเด่นชัด แต่กลับมีประสิทธิภาพสูงเนื่องจากทั้งเรื่องผี ความเจ็บป่วย และร่างกายของคนที่ถูกนำมาวางเป็นเดิมพันนั้น มากพอที่จะทำให้ชนชั้นนำสยามจำเป็นต้องผ่อนปรนอำนาจลง (แม้เพียงชั่วคราว) ในบรรดา “ร่างทรง” ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับความเจ็บป่วยของทิวเกสรครั้งนี้มีอุบลวัตน์ร่วมอยู่ด้วย ในฐานะ “ม้าขี่” ของตระกูล ซึ่งเป็นเรื่องที่ถูกพูดถึงในเอกสารและข้อเขียนของแมคคิลวารีย์ด้วย

⁵⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.5ม พิเศษ/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย เรื่องใบบอกเมืองเชียงใหม่ (มิถุนายน 2417 - 20 เมษายน 2434)

การรักษาด้วยหมอผี หมอไทยหรือหมอฝรั่ง ก็กลายเป็นการชิงไหวชิงพริบทางการเมืองไปด้วย ซึ่งกรมหมื่นพิชิตฯ ก็เข้าใจสถานการณ์อย่างกระจ่างและรีบแสดงท่าทีที่จะไม่ถูกกล่าวหาในภายหลังว่าทิวเกสรเสียชีวิตลงเพราะการรักษาด้วยหมอฝรั่ง

แม้จะรู้อย่างชัดเจนในความหมายและท่าทีของมหาวงษ์เรื่องการรักษาด้วยผีและหมอในเวลา 5 วัน ว่าเป็นอุบายหาแพะรับผิด และจะนำไปสู่การกีดกันในเรื่องอื่นต่อไปภายหน้า กรมหมื่นพิชิตฯ ก็ยังไม่หมดหวังเสียทีเดียว ด้วยรู้ว่าฝ่ายปฏิบัติข้านั้นอ่อนแอด้วยสติปัญญาและความสามารถ ทว่าฝ่ายที่น่าจะพึ่งพาได้อย่างเจ้าเชียงใหม่ก็ซ้าอ่อนแอด้วยความโศกเศร้าเสียใจนั้นอาจจะเป็นเรื่องที่น่ากังวลเสียยิ่งกว่า ในตอนท้ายของจดหมาย กรมหมื่นพิชิตฯ ได้กล่าวถึงกิจการที่ควรทำก่อนและหลังอย่างมีนัยสำคัญ

ความเจ็บป่วยและความตายของทิวเกสรนั้นเป็นเรื่องราวที่เปรียบได้กับ ร่างกายที่ถูกฉายด้วยแสง ความสว่างนั้นถูกแทนที่ด้วยตัวอักษร ข้อความ เรื่องราวที่ถูกเขียนและบันทึกไว้ ซึ่งแตกต่างจากความเจ็บป่วยและความตายของอุบลวดีนั้น ทั้งสองคนเป็นพี่น้องร่วมสายเลือด แต่คนที่มีชีวิตอยู่ในด้านสว่าง ขณะที่คนน้องมีชีวิตอยู่ในเงาสลัว หากตรวจสอบและสืบค้นจากเอกสารราชการ และเรื่องราวในประวัติศาสตร์กระแสหลักจะพบว่า อุบลวดีแทบไม่ได้รับการกล่าวถึง เรื่องราวที่มีอยู่ไม่มาก ล้วนเป็นเรื่องในด้านเสียหาย หรือนำไปสู่การพิจารณาว่าบุคคลคนนี้มีคุณสมบัติที่ไม่เหมาะสม ไม่ได้รับการยอมรับ ขณะที่ชีวิตของอุบลวดีเป็นภาพสว่างไสวค่อนข้างเจิดจ้า หากอ่านพบเรื่องราวของเธอในข้อเขียนของชาวต่างชาติ ดังได้กล่าวถึงไว้ก่อนหน้านี

3.1.3 ราชการและความวุ่นวายที่ไม่สิ้นสุด

ความวุ่นวายอันเป็นเหตุให้การจัดการราชการไม่สามารถดำเนินต่อไปได้อย่างย่นสั้นส่วนหนึ่งมาจากตัวเชื่อมต่อดีคือ ทิวเกสรหาได้มีชีวิตอยู่ต่อไปไม่ ความอ่อนแอของเจ้าเชียงใหม่และความทะเยอทะยานของคนใกล้ชิดท่าน ยิ่งทำให้ประสิทธิภาพในเรื่องต่าง ๆ ไม่อาจสำเร็จได้ในเร็ววัน การต่างประเทศทั้งพม่ากึ่งหัวเมืองเงี้ยวก็กำลังคุกรุ่นไปด้วยการชิงไหวชิงพริบทางการเมือง ซึ่งกรมหมื่นพิชิตฯ เห็นว่าจำเป็นต้องทำเรื่องยุติธรรมและการศาลให้แข็งแรงเป็นอย่างแรก ความวุ่นวายภายในอันเนื่องมาจากคนในบังคับต่างประเทศ เช่น ความเคลื่อนไหวของเงี้ยวหรือไทใหญ่ที่สยามเห็นว่าไม่ปลอดภัยและจำเป็นต้องเร่งขยายอำนาจขึ้นมาจัดการอย่างเด็ดขาด ภาวะที่ไม่อาจคาดหวังประสิทธิภาพในราชการนั้น ผ่านข้อตัดพ้อตอนท้ายของจดหมายที่ว่า

“...พระเจ้าเชียงใหม่เดี๋ยวนี้ก็ไม่มียศสมประดิดรหน้าเมี่ยงก็ได้พาลูกไป เทียวช้อนตัวอยู่ในสวนดอกไม้ไม่พุดจากกับผู้ใดราชการเมืองทั้งปวงก็เป็นอันต้องเลิกต้องหยุดอยู่มีรู้ที่จะทำประการใด ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็อยู่ผู้เดียวว่าแห้ว มักไม่มีผู้ใดเรศปอนชิบเปอ ใครจะคิดร้ายดีต่อไปประการใดก็ยังไม่ทราบเกล้าฯ...”⁵⁵

จากข้อเขียนรายงานของกรมหมื่นพิชิตฯ ข้างต้น คือสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เมื่อทิพเกสรหาได้มีชีวิตอยู่แล้วไม่ สามีทั้งขาดสติและไม่สนใจการเมือง ละทิ้งลูกเต้า และเก็บตัวเพียงลำพัง ขุนนางใกล้ชิดมักใหญ่ใฝ่สูงและคอยจับจ้องที่จะมีอำนาจได้แก่เจ้าราชบุตรและเจ้ามหาวงษ์ ครั้นมองมาที่ข้าราชการไทยที่อยากจะทำกิจการเมืองไว้ในมือและให้เขาผู้นั้นพิทักษ์ปกป้องอำนาจของสยามเช่นพระยาราชสัมภารากรก็ดูเหมือนจะวางใจไม่ได้อีกเช่นกัน ความทุกข์ใจและความหนักใจของกรมหมื่นพิชิตฯ นั้นไม่มีปิดบัง

การถอดช่องโหว่ของอำนาจและระบบราชการที่ยังใหม่และเหมือนยังไร้ประสิทธิภาพนั้นสัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของตำแหน่ง “พระยาผู้ช่วยไทย” ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ให้ข้าราชการชาวไทยขึ้นมาช่วยราชการเจ้านายฝ่ายเหนือที่โดยตำแหน่งอาจจะอยู่ในชั้นที่สูงกว่า เช่น เป็นเจ้าเมือง เป็นเจ้าอุปราช ทว่าอำนาจที่แท้จริงกลับหาไม่ เพราะต้องดำเนินราชการไปตามคำแนะนำของพระยาผู้ช่วยไทยนั่นเอง เอกสารรายงานของกรมหมื่นพิชิตฯ ในเรื่องการจัดราชการเมืองลำพูนและเสนา 6 ตำแหน่ง ที่ล้วนแต่มาจากเจ้านาย เช่น เจ้าราชบุตร นายหนานหมื่นแก้ว (บุตรเจ้าลำพูน) นายแก้ววงษ์ (น้องเจ้าลำพูน) ทั้ง 3 คนนี้ นั่งอยู่ในตำแหน่งเจ้ากรมมหาดไทยและกรมทหาร เจ้าบุรีรัตน์ หนานไชยเทพ 2 คนนี้ อยู่ตำแหน่งเจ้ากรมนาและกรมยุติธรรม ส่วนงานในตำแหน่งใหญ่มอบหมายให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศดูแล⁵⁶

การมาถึงของกรมหมื่นพิชิตฯ นั้นมีนัยสำคัญต่อการจัดการกิจการที่เกี่ยวข้องกับการต่างประเทศ ดังจะพบว่าสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2426 ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมฉบับแรก พ.ศ. 2416 ได้ย่ำเรื่องสิทธิของคนในบังคับต่างประเทศที่จะเข้ามาดำเนินกิจการต่าง ๆ ในหัวเมืองล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสัมปทานป่าไม้ที่ต้องได้รับการอนุญาตจากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ แล้วเท่านั้น คดีความว่าด้วยการให้สัมปทานป่าและปัญหาที่เกิดขึ้น ก่อนหน้าสนธิสัญญาเชียงใหม่ทั้งสองฉบับ เช่น คดี “มองกุนต่อฟ้องพระเจ้าเชียงใหม่ เรื่องป่าไม้เมืองยวม, 101-105” เรื่องมีอยู่ว่ามองกุนต่อเป็นพ่อค้าไม้อยู่เมืองมะละแหม่งและเป็นคนใน

⁵⁵ หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม.58 ล.6 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารชุดเล่มที่ 6 มณฑลลาวเฉียง เรื่อง เจ้าเทพไกรษรรมณภาพ (2427-2433)

⁵⁶ หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม พิเศษ/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย เรื่องบอกพระยาราชสัมภารากรข้าหลวง (สิงหาคม 2426 - 2430)

บังคับอังกฤษ เดิมกาวีโลรสสุริยวงษ์ เจ้านครเชียงใหม่ได้ทำหนังสือสัญญามอบป่าไม้ขนสัก ตั้งแต่แม่กระตวนห้วยแม่จาวแมริศถึงที่ป่าไม้เมืองยวมให้แก่มองกุนต่อทำไม้ตั้งแต่ พ.ศ. 2412 ในระหว่างนั้นกาวีโลรสฯ ถึงแก่สัญกรรม มองกุนต่อจึงนำหนังสือสัญญาไปแสดงกับเจ้านคร เชียงใหม่คืออินทวิชยานนท์ และได้หนังสือสัญญาฉบับใหม่มา และได้ตัดฟันซีกลากไม้อยู่ที่นั่น รวมถึงได้ลงทุนไปเป็นอันมาก ขณะที่ในเวลาต่อมาก็พบว่าน้อยชวนะกับพวกเข้ามาตัดไม้ใน ป่าของมองกุนต่อ 710 ตัน และล่องไม้ไปขายที่มะละแหม่ง ในราคาตันละ 65 รูปี ในเอกสาร กรมราชเลขาธิการนี้ระบุว่ามองกุนต่อไปสืบรู้ว่าเจ้านครเชียงใหม่ได้ทำหนังสือสัญญาอีกฉบับ กับน้อยชวนะ⁵⁷

เรื่องการฟ้องร้องเป็นคดีความกรณีของมองกุนต่อ เป็นตัวอย่างค่อนข้างชัดเจนถึง ความซับซ้อนของหนังสือสัญญา และหลักฐานที่ยืนยันถึงสิทธิและอำนาจของเจ้านครเชียงใหม่ ในช่วงเวลาดังกล่าว เมื่อแรกทำสัญญาคือ พ.ศ. 2412 นั้น ยังไม่มีสิ่งที่เรียกในเวลาต่อมาว่า สนธิสัญญาเชียงใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งฉบับที่ 2 พ.ศ. 2426 ทว่าเมื่อเรื่องราวบานปลายและ กลายเป็นคดีขึ้นมา พระเจ้าเชียงใหม่ หรือเจ้านครเชียงใหม่คือผู้ที่ถูกฟ้องหรือตกเป็นจำเลยใน คดีนี้ หลายคดีที่ศาลตัดสินความผิดและเจ้านครเชียงใหม่ต้องชดใช้ค่าเสียหายเอง กลายเป็น หนี้สินที่เจ้าเชียงใหม่มีต่อกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา เช่น คดีข้างต้นปรากฏเนื้อหาอยู่ในช่วงเวลา ของที่เกิดสนธิสัญญาฉบับที่ 2 ที่สยามเน้นหนักหนาในเรื่องของการให้สัมปทานป่าไม้ในพื้นที่ ภาคเหนือทั้งหมด ต้องทำสัญญากับรัฐบาลสยามเท่านั้น

หากพิจารณาจากผลกระทบในเรื่องนี้ต่อกลุ่มเจ้านายฝ่ายเหนือ ที่มีที่ดินและป่าไม้ใน ความครอบครองค่อนข้างมาก แน่หนอนว่าอุปถัมภ์ก็ไม่พ้นได้รับผลกระทบและเสียประโยชน์ มหาศาลเช่นเดียวกัน ก่อนหน้านี้เธอพยายามต่อสู้เรื่องภาษีสุราผ่านการเข้าทรง กรณีของป่าไม้ และการสัมปทานอยู่เกินอำนาจที่เธอจะกระทำการใด ๆ ได้ อาศัยความสัมพันธ์อันดีกับพ่อค้าไม้ และชาวพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ รวมถึงความสนิทสนมกับมิสเตอร์กุลด์ เจ้าหน้าที่กงสุล อังกฤษประจำเชียงใหม่ ดังได้กล่าวไว้หัวข้อ 2.1.2 และ 2.1.3 ซึ่งในมุมมองของเจ้ากรุงเทพฯ ยังเคลือบแคลงสงสัยในความสัมพันธ์ของทั้งคู่ อีกประเด็นที่ยังต้องนำมาคิดคือ พื้นที่ป่าไม้ของ อุปถัมภ์ขนาดใหญ่อยู่ในเขตติดต่อกับอำนาจของอังกฤษ หรือเป็นเมืองชายแดน ตั้งแต่ แม่ฮ่องสอนขึ้นไปถึงเชียงราย และยังเป็นเขตที่มีประชากรชาวไทยใหญ่ พม่า ต้องสู้ ที่ล้วนเป็น คนในบังคับต่างประเทศทั้งสิ้น

⁵⁷ หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม/42/1_1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย การรักษาป่าไม้ พระราชบัญญัติสงวนป่า เรื่องมองกุนต่อฟ้องพระเจ้าเชียงใหม่ เรื่องป่าไม้เมืองยวม (2425-2429)

3.2 บริบทของอัตชีวประวัติ

3.2.1 ระบบราชการที่เพิ่งสร้าง

ในช่วงปลายชีวิตของทิพเกสร จนถึงช่วงที่นางใกล้สิ้นชีวิต ถือเป็นช่วงเวลาสำคัญ ทั้งของสยามและล้านนา ด้านสยามคือการทำให้อังกฤษเห็นว่าการจัดการปกครองดินแดนที่อยู่ในอำนาจอธิปไตยของตนนั้นมีประสิทธิภาพเพียงพอ แม้อันห้วงยามที่ยากลำบากทั้งกำลังคน สติปัญญา และทรัพยากร ชนชั้นนำสยามแก้ปัญหาความไร้ประสิทธิภาพของข้าราชการไทย โดยใช้วิธีการโยกย้าย เปลี่ยนแปลงตำแหน่งอยู่บ่อยครั้ง ในจดหมายของกรมหมื่นพิชิตฯ ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น พาดพิงถึงข้าราชการผู้หนึ่งคือพระยาราชสัมภารากร เมื่อครั้งที่ต้องแก้ไขปัญหาเรื่องการรักษาทิพเกสรที่ต้องยืดเยื้อดกัระหว่างการรักษาด้วยผีและการรักษาด้วยแพทย์ พระยาราชสัมภารากรในความเห็นของกรมหมื่นพิชิตฯ นั้นมีใช้ข้าราชการที่สามารถตัดสินใจได้เด็ดขาด ออกจะเอาใจเจ้านายถิ่นเหนือมากกว่าสยาม ดังตอนที่ว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกกังวลมากด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ไม่มีที่ปรึกษาที่ดีเลยพระยาราชสัมภารากรก็กลัวแลประจบลาวไว้เลยเสียแล้ว ถ้าข้าพระพุทธเจ้ายังอยู่ก็พอจะประทะประทั่งไปได้ถ้าไปเสียเมื่อใดเกรงจะเกิดความใหญ่ และเป็นที่น่ารำคาญยิ่งกว่าที่นครมาก ด้วยอภัยกงสุลคอยอยู่แล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้พระยาเทพออกมาเห็นจะดี...”⁵⁸

ข้อเสนอของกรมหมื่นพิชิตฯ ไม่พ้นการแก้ปัญหาด้วยการเปลี่ยนตัวข้าราชการ ทั้งที่ก่อนหน้าการมารับตำแหน่งของพระยาราชสัมภารากร ก็มีปัญหาเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ของพระยาราชเสนา ซึ่งรัชกาลที่ 5 มองว่าร้ายแรงและทำให้เสื่อมเสียเกียรติกรุงเทพฯ ดังความในพระราชหัตถเลขาที่ประทานแก่พระยาราชสัมภารากร ข้าหลวง 3 หัวเมือง คล้ายเป็นการสอนข้อผิดพลาดที่พระยาราชเสนาได้กระทำไว้ก่อนหน้า

ความสำคัญของการบริหารจัดการอำนาจของข้าราชการในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ คือการทำให้พวกเจ้านายท้องถิ่นเห็นว่าอำนาจของกรุงเทพฯ นั้นอยู่เหนือกว่า เพราะกรุงเทพฯ ถือว่าเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางและเมืองอื่น ๆ เป็นส่วนหนึ่งของสยามแล้วไม่ได้อยู่ในฐานะของเมืองประเทศราชแต่อย่างใด แม้ว่าสถานะที่แท้จริงของเมืองประเทศราชตามข้อมูลหลักฐานที่นักประวัติศาสตร์ใช้ กำหนดเอาปีที่สยามจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาลเป็นสำคัญ นั่นคือ พ.ศ. 2442 ทว่าเมื่อพระราชหัตถเลขาข้างต้นมีถึงพระยาราชสัมภารากรนั้น ระบุปีในเอกสารไว้คือ พ.ศ. 2426 หรือก่อนหน้าการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลถึง 16 ปี

⁵⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม. ร.5ม.58 ล.6 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารชุดเล่มที่ 6 มณฑลลาวเฉียง เรื่อง เจ้าเทพไกรษรณภพ (2427-2433)

ผลงานของพระยาราชเสนา ข้าหลวงที่ก่อเรื่องไว้และทำให้รัชกาลที่ 5 ชุ่นเคื่องมากนั้น เป็นเหตุการณ์ความวุ่นวายในระหว่างที่อินทวิชยานนท์ลงไปกรุงเทพฯ น่าจะตรงกับ พ.ศ. 2425 โดยให้พระยาราชเสนาดูแลราชการต่าง ๆ แทน ทว่าเอกสารรายงานของข้าหลวงบอกว่าเวลา 2 ยามเศษ เจ้าราชภาคิไนยและเจ้าน้อยแหยมบุตรของเจ้าอุปราชพร้อมกับพวกอีก 30 คนเศษ มีทั้งปิ่น ดาบ ไม้พลอง ไม้รวกเสียมปลายแหลม เข้ามาทុบตีทหารที่รักษาประตู ทหารรักษาประตู เห็นว่าทำเกินกว่าเหตุจึงจับหนานสุภาบ่าวของราชภาคิไนย จากนั้นจึงให้เจ้าหน้าที่คุมตัว หนานสุภาและไม้พลอง เข้าไปร้องเรียนเจ้าอุปราช เจ้าอุปราชขอทำทัณฑ์บน พระยาราชเสนาจึง ยกโทษให้ เมื่อครั้งพระเจ้าเชียงใหม่กลับจากกรุงเทพฯ เจ้าบุรีรัตน์เข้าไปพูดความเท็จ ทำให้ พระเจ้าเชียงใหม่มีท่าทีแปลกไป หลังจากนั้นทหาร 2 นาย คือนายเล็ก และนายตุไปซื้อหมี่ที่ ตลาด หนานหลวงกับบ่าวของพระเจ้าเชียงใหม่ “...เดินไปเดินมาตัวว่าอายุขาวไต้เป็นคำ หยาบช้ำต่าง ๆ...”⁵⁹ ไม่เพียงเท่านั้นยังเข้าไปชกตีทหารทั้งสอง จึงเกิดการสู้กันจนหนานหลวง ศรีษะแตก พระยาราชเสนาจึงให้คำทำขวัญไป 50 รูป แต่เรื่องนี้เจ้าหลวงเชียงใหม่กับทิวเกสร ไม่ยอมความ ต้องการให้ทหารที่ทำร้ายไปรับโทษโบย 100 ที แล้วต้องโทษประหาร ซึ่งพระยาราชเสนามองว่าเป็นการลงโทษที่เกินกว่าเหตุในความผิดจึงไม่ยอมส่งตัวให้ เพียงแต่จำตรวนไว้ เรื่องยังไม่จบลงโดยง่ายเพราะหลังจากนั้นสุริยจางวางบุตรของเจ้าหลวง พระยาไชยสงคราม เจ้าราชภาคิไนย เจ้าน้อยแหยม เอาคนมาอีก 300 มีอาวุธครบมือ มาร้องทำทนายหน้าตีกว่า “...อ้ายข้าหลวงขาวไต้ให้ออกมาตีกัน...”⁶⁰

ความขัดแย้งระหว่างพระยาราชเสนา กับเจ้านายเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ทำให้เห็นถึงความอ่อนแอของระบบราชการที่เพิ่งสร้าง ต่างฝ่ายต่างไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ซึ่งรัชกาลที่ 5 ยังเห็นว่าเป็นปัญหาที่ตัวบุคคลมากกว่า ดังนั้นจึงอาศัยการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายข้าหลวงอยู่ตลอดเวลา ความวุ่นวายทางการเมืองไม่ได้จบลงโดยง่าย นับจากการเปลี่ยนแปลงการเมืองภายในของเชียงใหม่ ผู้ที่มีอำนาจเสียชีวิตลง ทั้งทิวเกสร อุบลวัฒนา อุปราช (บุญทวงษ์) อันเป็นช่วงเวลาที่กรมหมื่นพิชิตฯ ขึ้นมาจัดการความเรียบร้อยและตั้งตำแหน่ง 6 เสนาขึ้น ผู้ที่ขึ้นมารับตำแหน่งข้าหลวงในลำดับถัดมา ได้แก่ พระยาสุริยวงษ์ (ชื่น บุนนาค) ช่วง พ.ศ. 2428-2430 ซึ่งไม่ได้รับการยอมรับจากเจ้านายเชียงใหม่เนื่องจากเห็นว่าผู้ที่มาขึ้นตำแหน่งข้าหลวงนี้เป็นแต่ชั้นขุนนาง

กรุงเทพฯ ส่งพระยาเพชรพิไชย ให้ขึ้นมาทำหน้าที่แทนใน พ.ศ. 2431 ทว่ากลับสร้างความเสียหายร้ายแรง เพราะสยามมองว่าพระยาเพชรพิไชยไปเอาใจเจ้านายฝ่ายเหนือ ยกเลิกกฎเกณฑ์หลายอย่างจนถูกเรียกตัวกลับไปรับโทษที่กรุงเทพฯ เหตุการณ์ในสมัยของพระยา

⁵⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.5ม พิเศษ/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย เรื่องบอกพระยาราชเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม 2423 - เมษายน 2425)

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

เพชรพิไชยอันเป็นความริ้วฉานระหว่างเจ้าหลวงเชียงใหม่กับข้าราชการของสยามคือ พระยาอภิบาลประเพณี โดยในรายงานกล่าวว่าการของพระยาอภิบาลฯ เสด็จมาแล้วไปชกตีวิวาทข่มเหงผู้คนตามถนนหนทาง เนื่องจากพระยาอภิบาลฯ ไม่ดูแล เมื่อมีเหตุขโมยทอง พระยาอภิบาลฯ ได้จับเอาหนานจันแก้ว ซึ่งเป็นคนของเจ้าหลวงเชียงใหม่ไปกักขังไว้ที่ศาลต่างประเทศ เรื่องนี้พระยาเพชรพิไชยเข้าข้างเจ้าหลวงเชียงใหม่ โดยบอกว่าการกระทำของพระยาอภิบาลฯ นั้นไม่ถูกต้อง เมื่อจะจับใครก็ควรมีหมายและให้เป็นกระบวนการของเจ้าหน้าที่ เพราะการกระทำเช่นนี้ได้สร้างความอับอายแก่พระเจ้าเชียงใหม่ โดยหยิบยกถ้อยความของอินทวิชยานนท์ ขึ้นมาว่า

“...ทุกวันนี้ก็มหากรุณาชุกเกล้าฯ เลี้ยงข้าพเจ้าให้เป็นถึงพระเจ้านครเชียงใหม่ ก็ยังไม่โปรดเกล้าฯ ทรงการอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ได้ความเจ็บอายนเหมือนอย่างนี้ ซึ่งพระอภิบาลประเพณีมากกระทำให้ข้าพเจ้าได้ความเจ็บอายแก่คนนานาประเทศและคนทำบ้านทำเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็หลายครั้งหลายหนมาแล้ว ข้าพเจ้าเหลือที่จะอดกลั้น...”⁶¹

ความไร้ประสิทธิภาพของการจัดการปัญหาในเมืองเชียงใหม่ นั้น แก้ไขโดยการเปลี่ยนตัวข้าหลวง หลังจากเรียกตัวพระยาเพชรพิไชยกลับไปแล้ว กรุงเทพฯ ได้ส่งพระยามหาเทพขึ้นมาในช่วง พ.ศ. 2431-2432 และเกิดเหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมืองขึ้นอีกครั้งคือ เหตุการณ์กบฏพญาผาบขึ้นบริเวณแขวงหนองจ้อม (สันทราย) ระหว่างนั้นส่งพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตขึ้นมาจัดการความวุ่นวาย และผ่อนปรนการเก็บภาษีต่าง ๆ เพื่อให้สถานการณ์ภายในลดความตึงเครียดลง ขณะที่สยามเริ่มหาแนวทางอื่นในการปกครองที่มากกว่าการใช้อำนาจอย่างตรงไปตรงมา

ในช่วง พ.ศ. 2432-2435 หลวงประชาศัตถกิจ ได้ขึ้นไปสำรวจหัวเมืองเงี้ยวหรือไทใหญ่ พร้อมกับเริ่มเก็บข้อมูลต่าง ๆ ทั้งตำนาน พงศาวดาร จารึก และข้อเขียน หลักฐานเพื่อเรียบเรียงสิ่งที่เรียกว่า “พงศาวดารโยนก” ขึ้นมา ดูเหมือนสถานการณ์และการผ่อนปรนทั้งเรื่องภาษีและ การยกเลิกตำแหน่ง 6 เสนา จะทำให้อุณหภูมิทางการเมืองในพื้นที่ความขัดแย้งผ่อนคลายลง การจัดการพื้นที่ชายแดนที่เป็นเขตรอยต่อกับอำนาจของอังกฤษ ก็อาศัยเกณฑ์คนเข้าไปรักษาเมืองและชายแดน เช่น มีการเกณฑ์เอาเล็ก 500 คนจากลำพูนขึ้นไปตั้งเมืองเชียงแสน ประมาณปี 2430 การรักษาเมืองปายซึ่งเป็นปลายพระราชอาณาเขตให้คนเงี้ยวหรือไทใหญ่จากเมืองเชียงใหม่ชื่อว่า พะทาทะนะไปดูแล ด้านเมืองชายแดนตอนบนอย่างเมืองเชียงแสนก็

⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.ร.5ม พิเศษ/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย เรื่องบอกพระยาราชสัมภาราการข้าหลวง (สิงหาคม 2426-2430)

พบว่ามีปัญหาเรื่องการชิงเอาเขตแดนกัน กรมหมื่นพิชิตฯ เห็นว่า “จำจะต้องปันเขตแดนไว้ให้เป็นที่ที่ตกลงคงมั่น...ส่วนไพร่ไทยจะตั้งอยู่ในดินแดนฝ่ายใด ก็ให้เป็นข้าเจ้าบ้านเมืองฝ่ายนั้น”⁶² กระทั่งเมื่อสยามเผชิญหน้ากับเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) นั่นเอง ที่ทำให้สยามเร่งรัดจัดการพื้นที่ชายแดนขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยเฉพาชายแดนฝั่งแม่น้ำโขง อันเป็นพื้นที่รอยต่อกับอำนาจของฝรั่งเศส โดยส่งพระยาทรงสุรเดช (อิน บุนนาค) ขึ้นไป พระยาทรงฯ นำตำแหน่ง 6 เสนา กลับมาใช้อีกครั้ง การจัดการปกครองมณฑลลาวเฉียงได้รวมเอาเมืองแพร์และน่านเข้าไปในนั้น อีกทั้งยังได้ปฏิรูปด้านภาษี การคลัง การศาล และการป่าไม้ขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยภาพรวมตลอดช่วงระหว่าง พ.ศ. 2436-2442 เป็นช่วงเวลาที่พระยาทรงฯ ได้วางรากฐานทางการเมืองเพื่อวางรากฐานไปสู่การปฏิรูประบบมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. 2442

3.2.2 การประกาศแสนยานุภาพ

อำนาจของอังกฤษที่กำลังแผ่ขยายห้อมล้อมสยามอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำต่างตระหนักและระแวงระวังอยู่ เช่น เมื่อมีการแก้ไขสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 เป็นการขยับอำนาจของทั้งอังกฤษและสยามเข้าไปยังพื้นที่ดังกล่าว ฝ่ายอังกฤษมีการตั้งกองสูงขึ้นไปเชียงใหม่ ในพระราชหัตถเลขาตั้งข้อสังเกตว่า “อำนาจไม่มากเท่าที่กรุงเทพฯ ความสับเยกต์ต้องให้ฝ่ายไทยชำระ กองสูงแค่นี้ฟังความ”⁶³ อย่างไรก็ตาม การขึ้นไปว่าราชการของกรมหมื่นพิชิตฯ มีลักษณะที่ต่างออกไป รัชกาลที่ 5 รับสั่งอนุญาตเมื่อมีการขอเบิกอาหารกับอาวุธที่แปลก ๆ และทหารใหม่ ๆ ที่มีฝีมือ ๆ

การกระชับอำนาจในคราวที่กรมหมื่นพิชิตฯ ขึ้นไปจัดราชการนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงอำนาจของชนชั้นนำท้องถิ่นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดเสนา 6 ตำแหน่งซึ่งเป็นการนำรูปแบบหรือโครงสร้างหัวเมืองชั้นในของสยามไปใช้กับเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน เสนา 6 ตำแหน่งจึงอยู่ในฐานะของการประกาศแสนยานุภาพอำนาจของกรุงเทพฯ เหนือชนชั้นนำท้องถิ่นที่เดิมปกครองโดยใช้ระบบชั้น 5 ไบ ตำแหน่งชั้น 5 ไบที่สงวนไว้เฉพาะเจ้านายและเชื้อสายของกษัตริย์ เหมือนจะคงไว้เพียงสัญลักษณ์ทางการเมืองที่สยามต้องการประนีประนอมกับท้องถิ่น ทว่าในทางปฏิบัติหาได้มีอำนาจใด ๆ ทั้งการตัดสินใจในเรื่องสำคัญทางการเมือง โดยสยามอาศัยการเข้าแทรกแซงผ่านโครงสร้างของเสนา 6 ตำแหน่ง โดยมีพระยาวาการกรมที่เป็นคนพื้นถิ่นประจำอยู่ ทว่าต้องฟังความจาก “พระยาผู้ช่วยไทย” อีกชั้นหนึ่ง 6 กรมนั้น ได้แก่ กรมมหาดไทย กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง และกรมนา การเอาใจคนพื้นถิ่นที่ไม่เพียงให้หนึ่งตำแหน่งพระยาวาการกรมแล้ว ยังมีตำแหน่งออกเพิ่มขึ้นอีกคือ ตำแหน่งพระยารองลาว ที่ยิ่งไร้อำนาจใด ๆ

⁶² เรื่องเดียวกัน.

⁶³ เรื่องเดียวกัน.

3.2.3 รอยต่อของคำเรียกลาวและไทย

ชนชั้นนำสยามไม่มีคำเรียกอื่นต่อผู้คน ภาษา และธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของดินแดนที่ต่อมาใช้ชื่อเรียกแทนว่าล้านนา ก่อนจะขนานนามว่า “คนเมือง” “ตัวเมือง” “ฮีดฮอย ป่าเวณี” ซึ่งล้วนเป็นความพยายามในกระบวนการสร้างตัวตนของคนภาคเหนือในภายหลัง ที่ปฏิเสธทั้งคำเรียก “ลาว” พอจะยอมรับความเป็นไทยในบางบริบทได้ เช่น การใช้คำว่า “ล้านนาไทย” ในช่วงรอยต่อดังกล่าวก็ปรากฏคำว่า “พ่ายพ” อันเป็นการประดิษฐ์คำเรียกทดแทนคำว่า “ลาว” แม้ว่าแท้จริงแล้ว คำเรียกขนานนามต่าง ๆ ล้วนแฝงนัยทางการเมือง และความสัมพันธ์เชิงอำนาจไว้ในนั้น สยามเปลี่ยนคำเรียกเขตการปกครองมณฑลลาวเฉียงที่ใช้เมื่อ พ.ศ. 2437 มาเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือเมื่อ พ.ศ. 2442 ก่อนจะเปลี่ยนมาใช้มณฑลพายัพใน พ.ศ. 2443⁶⁴ อันเป็นความพยายามจะเปลี่ยนแปลงคำเรียกเพื่อไม่ให้เกิดการแบ่งแยกว่าเป็นคนละกลุ่มละพวกกัน นัยทางการเมืองในเรื่องนี้เป็นไปเพื่อแสดงให้มหาอำนาจทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสเห็นว่าผู้คนในดินแดนตะวันตกเฉียงเหนือเหล่านั้นล้วนแต่เป็นคนไทย คนสยาม หาใช่คนลาวไม่ อย่างไรก็ตามในห้วงความคิดและการเรียกขาน นามของผู้คนที่ชนชั้นนำสยามใช้ในเวลาต่อมาอีกเนิ่นนานยังคงเรียกผู้คนถิ่นนี้ว่า “พวกลาว” อันมีนัยของการลดชั้นที่ไม่อาจเทียบเทียมพวกไทยได้เลย ไม่ว่าจะเป็นสติปัญญา ความรู้ความสามารถ และสังคม วัฒนธรรมในเรื่องต่าง ๆ

4. ส่งท้าย

เรื่องราวของอุบลวัตน์ที่น่าเสนอไว้ในบทความนี้ เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยพยายามชี้ให้เห็นว่าการศึกษาชีวประวัตินั้น ชวนให้เราเข้าใจประวัติศาสตร์ในห้วงเวลาที่บุคคลผู้นั้นมีชีวิตอยู่ในลักษณะที่ต่างออกไป ชีวประวัติที่เขียนขึ้นต่างกรรมต่างวาระโดยคนกลุ่มต่าง ๆ ก็ล้วนเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความหมาย ตัวตน และกระทำการทางการเมืองอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในช่วงชีวิตของอุบลวัตน์ โดยเฉพาะช่วงท้ายชีวิตของเธอ มันคือการสะท้อนให้เห็นความเป็นการเมืองที่เข้าไปแทรกแซง ทั้งชีวิตส่วนตัว พื้นที่ในพิธีกรรม ความเจ็บป่วย และความตาย บริบทของอัตชีวประวัติในกรณีของอุบลวัตน์ ยังทำให้เราเห็นว่าการศึกษาเรื่องราวของบุคคล เป็นมากกว่าชีวิตปัจเจก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของผู้หญิงที่เกิดและเติบโตอยู่ในวงล้อมของสังคมชายเป็นใหญ่ และปะทะขัดแย้งกับการชิงไหวชิงพริบทางการเมือง โดยเฉพาะในช่วงที่สยามเข้ามาจัดระบบระเบียบการเมืองการปกครอง การจัดเก็บภาษี การสัมปทานป่าไม้ และการจัดการชายแดน อันเป็นพื้นที่ที่เจ้านายเชียงใหม่เคยมีอำนาจมาก รวมถึงอุบลวัตน์ ปฏิบัติการของการต่อสู้โดยอาศัยมิติทางวัฒนธรรมกรณีการเข้าทรง หรือ

⁶⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.ว.ม.1.3 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ประกาศและพระราชบัญญัติ (2442)

การสร้างเครือข่ายกับกลุ่มพ่อค้า ชาวต่างชาติที่ขี้นมาเผยแพร่ศาสนา สํารวจเส้นทางรถไฟ กระทั่งเป็นเจ้าของที่กงสุล ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามอย่างเต็มกำลังในฐานะของ เจ้านายผู้หญิงที่ทั้งเสียประโยชน์และจำเป็นต้องตรองกับอำนาจของกรุงเทพฯ ในทุกวิถีทาง

อุบลรัตนนาไม่เพียงแสดงให้เราเห็นถึงเรื่องราวของผู้หญิงที่เกี่ยวข้องอยู่ในห้วงยามของการเปลี่ยนผ่านอำนาจทางการเมือง จากอำนาจการจัดการตัวเองของเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย แม่ฮ่องสอน และตามมาด้วยแพร่ และน่าน มาสู่การรวมศูนย์อำนาจโดยมี เจ้ากรุงเทพฯ เป็นใหญ่เหนือกว่าเจ้าท้องถิ่น เรื่องราวของเธอยังแสดงให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงทางด้านเศรษฐกิจ การค้า ความสัมพันธ์กับชาวต่างชาติ อันสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวอย่างรวดเร็วของคนที่อยู่ในโลกเศรษฐกิจการค้า และการแสวงหาโอกาสทางเศรษฐกิจ เช่น การสนับสนุนเรื่องการเชื่อมต่อเส้นทางรถไฟ การคมนาคม การกระจายสินค้า การเข้าถึงสินค้าของผู้คน ขณะที่ชีวิตส่วนตัวของเธอได้ถูกนำมาใช้ให้ความหมายทั้งในเชิงดูแคลนและปิดซ่อนตัวตนในด้านอื่นไปจนหมดสิ้น บทความชิ้นนี้จึงเป็นความพยายามที่จะชวนผู้อ่านพินิจถกเถียง และจัดวางการศึกษาชีวิตประวัติในแนวทางที่ต่างออกไป อันเป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษาวิจัย ในเรื่องนี้ ส่วนความผิดพลาดทั้งในเชิงข้อมูล ข้อสังเกต และข้อเสนอแนะต่าง ๆ ล้วนอยู่ในความรับผิดชอบของผู้วิจัยแต่เพียงผู้เดียว

รายการอ้างอิง

- กราบอฟสกี, ฟอลเกอร์. “เจ้าอุปถัมภ์” ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*, บรรณาธิการโดย วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 268-278. เชียงใหม่: วิทอินดีไชน์, 2547.
- เพ็ญสุภา สุขคตะ. “เจ้าอุปถัมภ์ Working Woman แห่งล้านนา เมื่อคิดจะรัก ต้องกล้าหัก ด่านฐานันดร.” *มติชนสุดสัปดาห์*, 8 มีนาคม 2566. https://www.matichonweekly.com/culture/article_16910?fbclid=IwAR0g9Kb7s8TMZQqgDC1iZ6NnrRV5IXArAO8tsQaVomyKmSeZB24nB_ptco
- เพอร์คินส์, เอส.ซี. *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*. แปลโดย รัตติกาล สร้อย และ สำเนียง ศรีเกตุ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557.
- แมคกิลวารี ดี.ดี, เดเนียล. *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว: อดีตชีวิตประวัติของศาสตราจารย์เดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี*. แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: บริษัท อินเทอร์เน็ต พับลิชชิ่ง เอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, 2560.
- วารภรณ์ เรืองศรี. *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของไทย และดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ศูนย์อาเซียนศึกษา, 2557.
- วารภรณ์ เรืองศรี. “ละครชีวิตของมาร์แต็ง แกร์: การเขียนประวัติศาสตร์คนสามัญของนาตาลี ซีโมน เดวิส” ใน *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. บรรณาธิการโดย ชนิตา พรหมพยัคฆ์ และ ณิชฐพงษ์ สกุลเสียว. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2563, 373-416.
- วารภรณ์ เรืองศรี. *กาดก๋อเมือง: ชาติพันธุ์และคาราวานการค้าล้านนา*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2564.
- วิลสัน, โจนธาณ. *สยามและลาวในสายตามิชชันนารีชาวอเมริกัน*. แปลโดย รัตติกาล สร้อย และสำเนียง ศรีเกตุ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557.
- หจจหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5ม2.12ก. เรื่องผู้ร้ายฆ่ามอญไปงะตาย เชียงใหม่ (พฤศจิกายน - มีนาคม 2424)
- หจจหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5ม42/1.1 การรักษาป่าไม้ พระราชบัญญัติสงวนป่า เรื่อง มองกุนถ่อฟ้องพระเจ้าเชียงใหม่ เรื่อง ป่าไม้เมืองยวม (2425-2429)
- หจจหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5 ม.1.3 ประกาศและพระราชบัญญัติ (2442)
- หจจหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5ม/25 เรื่อง โบบอกเมืองต่าง ๆ ฟ้าง เชียงแสน แถน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคม 2431 - 9 สิงหาคม 2433)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5ม.พิเศษ/1 เรื่อง ไบบอกเมืองเชียงใหม่ (มิถุนายน 2417 - 20 เมษายน 2434)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 แผนกปกครอง กระทรวงมหาดไทย ม.ร.5ม.พิเศษ/2 เรื่อง บอกระยาราชเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม 2423 - เมษายน 2425) และเรื่อง บอกระยาราชสัมภาราการข้าหลวง (สิงหาคม 2426 - 2430)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารชุดเล่มที่ 6 ม.ร.5ม.58 ล.6 มณฑลลาวเฉียง เรื่องเจ้าเทพไกรษรรมณภาพ (2427-2433)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เบ็ดเตล็ดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า พระราชหัตถเลขา เล่มที่ 9 ม.ร.5บ.1.2 เรื่องความขัดแย้งกับอังกฤษ เมืองเชียงใหม่ (2427) และเรื่องข้อราชการเมืองเชียงใหม่ (2427)

ฮาลเลตต์, โฮลด์ ซามูเอล. *ท่องล้านนาบนหลังช้างของโฮลด์ ซามูเอล ฮาลเลตต์ พ.ศ. 2427*. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์, 2565.

Grabowsky, Volker, and Andrew Turton. *The Gold and Silver Road of Trade and Friendship*. Chiang Mai: Silkworm Books, 2003.

Hallett, Holt Samuel. *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States*. Bangkok: White Lotus Press, 1988.

Robisheaux, Thomas. "Microhistory and Historical Imagination: New Frontiers." *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 47, no. 1 (2017): 1-6. <https://doi.org/10.1215/108296363716554>.